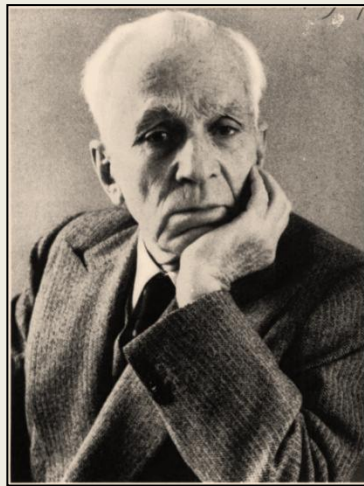
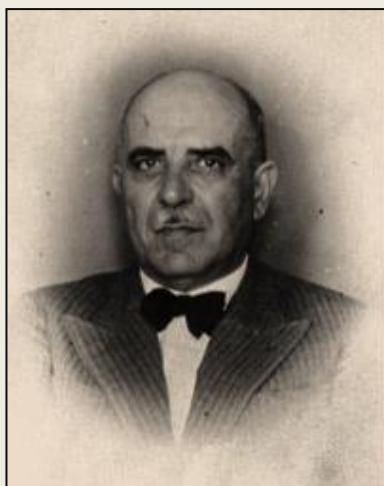

Θεόδωρος Γρ. Μπελίτσος

Γληνός και Βάρναλης στον Άη Στράτη και στη Λήμνο

*Ιστορικό-λογοτεχνικό χρονικό
για την δεκαετία του '30*

*

Νέα Σμύρνη, Δεκέμβρης 2020

Ηλεκτρονική έκδοση (e-book)
“The strange quark: Καταφύγιο λόγου”

Γληνός και Βάρναλης στον Άη Στράτη και στη Λήμνο

*Ιστορικό-λογοτεχνικό χρονικό
για την δεκαετία του '30*

* * *

*Οκτώβρης-Δεκέμβρης 1935
ο Γληνός κι ο Βάρναλης εκτοπίζονται στον Άη-Στράτη.*

*26 Δεκέμβρη 1943
πεθαίνει ο Δημήτρης Γληνός.*

*16 Δεκέμβρη 1974
πεθαίνει ο Κώστας Βάρναλης.*

Με αφορμή αυτές τις τρεις χρονικές συγκυρίες, γράφτηκε τούτο το ιστορικό-λογοτεχνικό χρονικό, για να θυμίσει το πέρασμα από τον Άη Στράτη κι από την Λήμνο δυο κορυφαίων μορφών των ελληνικών γραμμάτων κατά την ταραχώδη δεκαετία του '30.

*Θοδωρής Μπελίτσος
Ν. Σμύρνη, Δεκέμβρης 2020*

Περιεχόμενα

<i>Μια ανώμαλη εποχή .....</i>	<i>04</i>
<i>Διώξεις και εξορίες .....</i>	<i>05</i>
<i>Η κοινωνικοπολιτική κατάσταση και το αριστερό κίνημα στη Λήμνο .....</i>	<i>09</i>
<i>Ο Βάρναλης στον Άη Στράτη και τη Λήμνο .....</i>	<i>16</i>
<i>Δημήτρης Γληνός και Λήμνος .....</i>	<i>22</i>
<i>Ολοταχώς προς τη δικτατορία .....</i>	<i>26</i>
<i>Επίλογος .....</i>	<i>29</i>
<i>Πηγές .....</i>	<i>30</i>

* * *

Ο **Θεόδωρος Γρ. Μπελίτσος** (γεν. 1957) μεγάλωσε και ζει στη Νέα Σμύρνη. Σπούδασε χημεία στο Α.Π.Θ. και υπηρέτησε σε γυμνάσια και λύκεια στη Λήμνο, Αθήνα, Πειραιά και Νέα Σμύρνη ως καθηγητής, υποδιευθυντής και διευθυντής. Ασχολείται με την ιστορία, γλώσσα, λαογραφία και λογοτεχνία ως συγγραφέας και ερευνητής. Έχει εκδώσει πάνω από 25 βιβλία, έχει συμμετάσχει σε πολλές συλλογικές εκδόσεις και έχει συγγράψει αρκετά ηλεκτρονικά βιβλία (e-book). Άρθρα, μελέτες, βιβλιοκρισίες και διηγήματά του έχουν δημοσιευτεί σε περιοδικά έντυπα και ιστοτόπους.

Εκφράζεται μέσα από το blog “The strange quark: Καταφύγιο λόγου».

Το κύριο ερευνητικό και συγγραφικό του έργο αφορά τη Λήμνο. Το 1995 τιμήθηκε με Έπαινο από την Ακαδημία Αθηνών για τη Συλλογή γλωσσικού υλικού από τη Λήμνο. Έχει τιμηθεί, επίσης, από το Δήμο Λήμνου, την ΟΛΣΥ, το Σύλλογο Καμινιωτών, το Σύλλογο Ατσικιωτών, το Παλλημνιακό Ταμείο, το Δήμο Ν. Σμύρνης, το Σύνδεσμο Αποφοίτων Ευαγγελικής Σχολής, τον Πανιώνιο Γ.Σ. και τη Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Καλαμάτας. Είναι μέλος του Δ.Σ. της Εταιρείας Λακωνικών Σπουδών.

Την αγάπη του στα γράμματα την οφείλει στους γονείς του, Γρηγόριο και Αγγελική, οι οποίοι γεννήθηκαν και μεγάλωσαν στην Αβία της Δυτικής Μάνης. Με την Λημνιά, από τα Καμίνια, σύζυγό του, έχουν αποκτήσει τρία παιδιά.

Μια ανώμαλη εποχή

Το 1935 ήταν μια ανώμαλη χρονιά για την πολιτική ζωή της χώρας. Οι πόλωση και ο φανατισμός, που καλλιεργούσαν οι δύο κυρίαρχοι πολιτικοί χώροι φιλελευθέρων και αντιβενιζελικών, είχαν ξεκινήσει από τις εκλογές του 1932. Ουσιαστικά όλα ήταν αποτέλεσμα της πτώχευσης του ελληνικού κράτους. Η διεθνής χρηματοπιστωτική κρίση που ξεκίνησε από την αδυναμία της Γερμανίας να εξυπηρετήσει τις βαριές οικονομικές κυρώσεις που της είχαν επιβληθεί μετά την ήττα της στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, προκάλεσε ένα ντόμινο αρνητικών εξελίξεων, με κυριότερη την κατάρρευση των τιμών στο Χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης. Η οικονομία της Ελλάδας γονάτισε, καθώς μειώθηκαν δραστικά οι εξαγωγές της, που ήταν κυρίως γεωργικά προϊόντα, καπνά κλπ. Επίσης, λιγόστεψαν τα εμβάσματα των ομογενών από ΗΠΑ, Αίγυπτο κ.ά., τα οποία συνιστούσαν ένα γενναίο οικονομικό στήριγμα. Η κυβέρνηση Βενιζέλου κήρυξε στάση πληρωμών κι έχασε τις εκλογές του 1932.

Ελ. Βενιζέλος, Παν. Τσαλδάρης, Αλ. Παπαναστασίου

Την κατάσταση προσπάθησε να διαχειριστεί η κυβέρνηση Παναγή Τσαλδάρη, εν μέσω απεργιακού χάους, της απόπειρας δολοφονίας κατά του Βενιζέλου και στρατιωτικών κινημάτων βενιζελικών αξιωματικών, οι οποίοι είχαν αποταχθεί. Κάπως έτσι φτάσαμε στο 1935, όταν έπειτα από ένα ακόμα αποτυχημένο κίνημα, η αντιβενιζελική πτέρυγα εδραιώθηκε στο στράτευμα και στην κρατική μηχανή. Αποφασισμένη να στήσει ένα μονοκομματικό σύστημα εξουσίας, η κυβέρνηση Τσαλδάρη προχώρησε σε εκκαθάριση του κρατικού μηχανισμού από τα βενιζελικά στοιχεία· αποστράτευσε όσους βενιζελικούς στρατιωτικούς είχαν απομείνει· ανέστειλε τη μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων· κατάργησε την ισοβιότητα των δικαστικών· κατάργησε τη Γερουσία· διέλυσε τη Βουλή και προκήρυξε εκλογές για τις 9 Ιουνίου 1935. Η νέα Βουλή χαρακτηρίστηκε «Συντακτική», ώστε να προβεί σε αλλαγή του Συντάγματος. Ήταν προφανές πως η συντηρητική παράταξη προωθούσε την επαναφορά της μοναρχίας.

Στις εκλογές ο Τσαλδάρης εκλέχτηκε παντοδύναμος, αφού απείχαν το Κόμμα Φιλελευθέρων, το Αγροτικό-Εργατικό Κόμμα του Αλέξ. Παπαναστασίου και άλλα κόμματα δημοκρατικών πεποιθήσεων, αντιδρώντας στις εξελίξεις. Προκειμένου να διατηρήσει τις ενδοκυβερνητικές ισορροπίες, ο Τσαλδάρης κήρυξε την πολιτειακή ουδετερότητα της κυβέρνησής του. Αλλά αυτό δεν αρκούσε στην φιλοβασιλική πτέρυγα, η οποία με επικεφαλής τον αντιπρόεδρο και υπουργό στρατιωτικών Γεώργιο Κονδύλη, στις 10 Οκτωβρίου 1935 οργάνωσε πραξικόπημα που εκτέλεσαν οι αρχηγοί του στρατεύματος Αλ. Παπάγος, Δημ. Οικονόμου, Γ. Ρέππας. Τοποθέτησαν πρωθυπουργό τον Κονδύλη, ο οποίος συγκάλεσε την Βουλή. Προσήλθαν μόνο 82 από τους 300 βουλευτές, οι οποίοι ψήφισαν την επαναφορά της βασιλείας και του Συντάγματος του 1911. Στη συνέχεια υποχρέωσαν σε παραίτηση τον πρόεδρο της Δημοκρατίας Αλέξανδρο Ζαΐμη, όρισαν αντιβασιλέα τον Κονδύλη και προκήρυξαν πολιτειακό δημοψήφισμα για τις 3 Νοεμβρίου 1935.

Διώξεις και εξορίες

Ο Άη Στράτης

Παρά το ό,τι από το καλοκαίρι του 1935 είχε εξαπολυθεί τρομοκρατία, ιδίως στην επαρχία, σε όσους εκδήλωναν αντιμοναρχικά φρονήματα, τον Οκτώβριο η πραξικοπηματική κυβέρνηση Κονδύλη προχώρησε σε προληπτικές συλλήψεις προκειμένου να φιμώσει απολύτως τις αντιμοναρχικές φωνές, ενόψει του δημοψηφίσματος. Συνέλαβε τους «βενιζελοκομμουνιστές», όπως τους αποκαλούσε ο κυβερνητικός τύπος, και τους εκτόπισε σε γνωστούς κι από πιο παλιά, τουλάχιστον στους αριστερούς, τόπους εξορίας: Άη Στράτη, Σίκινο, Ανάφη, Ίο, Ικαρία, Αίγινα, Φολέγανδρο, Γαύδο, Μήλο, Κίμωλο, Μύκονο κ.ά.

Στις 16 Οκτώβρη ήρθε η σειρά του ποιητή Κώστα Βάρναλη και του δάσκαλου Δημήτρη Γληνού, οι οποίοι συνελήφθησαν στην Αθήνα μαζί με άλλους δημοκρατικούς πολίτες, συνολικά 33, και μεταφέρθηκαν στον Άη Στράτη, όπου παρέμειναν εξόριστοι για ένα δίμηνο περίπου. Από τη δεκαήμερη ταλαιπωρία που υπέστησαν κατά την κράτηση τους στο υγρό κελί των Μεταγωγών, κι έπειτα στο ταξίδι από τον Πειραιά ως στον Άη Στράτη, μόλις φτάσανε ο Γληνός κρεβατώθηκε, καθώς με το βαπόρι «Αρντένα» πέρασαν από τη Χίο κι έμειναν πέντε-έξι μέρες στη Μυτιλήνη αναμένοντας το «Μαρία Λ.» της άγονης γραμμής για τον τόπο της εξορίας.¹

«Εκείνο το βράδυ έλειπε απ' ανάμεσά μας ο Γληνός. Από τις κακοπάθειες των δέκα ημερών κι' από το ταξίδι αρρώστησε κι έμεινε κρεβατωμένος».

Την ομάδα αυτή αποτελούσαν κυρίως συνδικαλιστές και διανοούμενοι: δικηγόροι, γιατροί, δημοσιογράφοι, καλλιτέχνες. Ανάμεσά τους και βουλευτές, όπως ο **Βασίλης Βερβέρης** (1891-1943), εκλεγμένος το 1932 (βγήκε ξανά το 1936). Η τύχη του Βερβέρη αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση της απάνθρωπης συμπεριφοράς του καθεστώτος Μεταξά. Συνελήφθη ξανά όταν εγκαθιδρύθηκε η δικτατορία της 4ης Αύγουστου, φυλακίστηκε στην Ακροναυπλία και το 1941 οι ελληνικές αρχές τον παρέδωσαν στις αρχές Κατοχής. Τελικά, μεταφέρθηκε στο Χαϊδάρι και το 1943 εκτελέστηκε από τους Γερμανούς.

Η τοπική εφημερίδα έγραφε για την άφιξη των εκτοπισμένων:²

«Δια του ατμοπλοίου της αγόρου ωδηγήθησαν εις Άγιον Ευστράτιον 30 κομμουνισταί και κομμουνίζοντες. Μεταξύ τούτων και ο συμπολίτης μας Τάκης Στέλλιος, δικηγόρος εν Αθήναις, ο κ. Γληνός και Βάρναλης».

Όντως, ανάμεσα στους 33 εξόριστους ήταν κι ένας Λημνίος, ο δικηγόρος **Δημήτριος Στέλλιος ή Στέλλιος** (φωτ.), με σπουδές στο Παρίσι, πρόεδρος της Ένωσης των εν Αθήναις Λημνίων, συνομήλικος και συμμαθητής του Ηλία Ηλιού, γιος του Μιχαήλ Στέλλιου παλιού βουλευτή Λήμνου στο Οθωμανικό κοινοβούλιο το 1908-1912.³ Τον Δ. Στέλλιο προπηλάκισε έντονα κατά την προσαγωγή του στο Μεταγωγών ο χαφιάς που τον κατέδωσε, ίσως διότι του είχε αρνηθεί κάποιο μπαξίσι που ζήτησε για να τον αφήσει.⁴

¹ Ριζοσπάστης 7/1/1936. Βελιαρούτης: 2009.

² Λήμνος 27/10/1935.

³ Μπελίτσος: 2012, σσ. 146, 157, 159.

⁴ Ριζοσπάστης 3/1/1936.

«Οι χαφιέδες στέκονται στην πόρτα μας ή τριγυρίζουν απ' έξω στο διάδρομο. Πότε-πότε μπαίνουν μέσα, βρίζουν και προκαλούν. Ένας κοντός, μιανής γροθιάς χαφιεδάκος μπαίνει μέσα με οκάδες θρασυδειλία στα μούτρα. Αποτίνεται σε κάποιον –που όπως έμαθα ήταν ο δικηγόρος ο Στέλλιος:

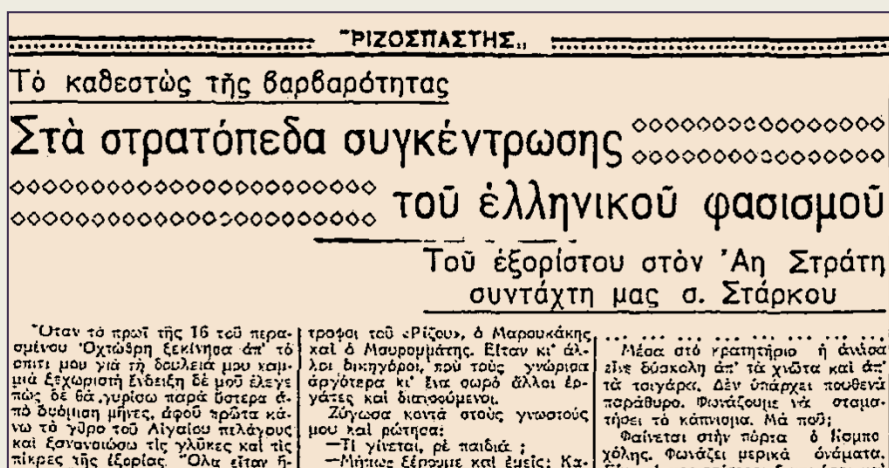
–Α, ρε πούστη Στέλλιο, πού θα μου πας; Έχεις λεφτά, ρε, ε; Να χέσω μέσα στα λεφτά σου! Να χέσω το επάγγελμά σου!

Ο Στέλλιος δεν απαντά. Μ' όλο που φαίνεται πρωτόμαθος της ασφαλείας, καταλαβαίνει τι σκοπό έχουν οι τέτοιες χαφιέδικες προβοκάτσιες».

Μαζί τους κι ο Μυτιληνιός δικηγόρος, ποιητής και δημοσιογράφος **Τάκης Κόντος** (1898-1989), ο οποίος δημοσίευσε στο Ριζοσπάστη το χρονικό της εξορίας σε συνέχειες, με το ψευδώνυμο Στάρκος⁵, όπου αναφέρει πολλά ονόματα εξορίστων, ανάμεσά τους και τον Κολιγιάννη (1909-79), τον μετέπειτα γεν. γραμματέα του ΚΚΕ (1956-72):

«Τα συνεργεία δουλεύανε. Στο τσαγκαράδικο ο Γκιόκας, ο Συρίγος, ο **Κολιγιάννης** δούλευαν ακατάπαυστα, ανάμεσα σε μια στίβα παλιοπάπουτσα. Είμαστε εκατόν είκοσι άντρες και οι περισσότεροι είμαστε ξυπόλυτοι. Κι έπρεπε να τα βολέψουμε» [Ριζοσπάστης, 10/1/1936].

Αναφέρει κι έναν Αγιοστρατίτη, τον Κώστα τον τσαγκάρη «που κατά τύχη στάλθηκε στην πατρίδα του να κάνει την εξορία του», ο οποίος ήταν φυματικός· πέντε πλευρά του είχαν αφαιρέσει για να προλάβει την αρρώστια. Όταν ξεκίνησαν απεργία πείνας οι εξορίστοι, ήρθαν η μάνα κι η αρραβωνιαστικιά του και τον παρακαλούσαν με κλάματα να φάει αλλά εκείνος ήταν ανένδοτος. Ευτυχώς, ήταν από τους πρώτους που πήρε αμνηστία και γλίτωσε. Επίσης, τον Κώστα Παπαγιάννη, γραμματέα των «Ανωσυμητών» (δηλ. του συνδικάτου υπαλλήλων Α.Ε.)· πρόκειται για συνωνυμία με τον Κώστα Παπαγιάννη (1922-79) από το Ρουσσόπουλι της Λήμνου, γνωστού αργότερα για τη συμμετοχή του στο ΕΑΜ και την εξορία του στη Μακρόνησο.

Το πρώτο από τη σειρά των άρθρων του Στάρκου (Τάκη Κόντου) Ριζοσπάστης, 3/1/1936

Ως το Δεκέμβρη του 1935 οι εκτοπισμένοι στον Άη Στράτη έφτασαν τους 160 περίπου, όχι μόνο κομμουνιστές αλλά και δημοκράτες αντιμοναρχικοί. Καμιά σαρανταριά μένανε στην κεντρική μεγάλη αίθουσα του παλιού σχολείου. Εκεί έκαναν και τις συγκεντρώσεις, γιορτές κλπ. Οι υπόλοιποι νοίκιαζαν κενά σπίτια που υπήρχαν διασκορπισμένα μέσα στο χωριό, τα οποία προορίζονταν για προικιά θυγατέρων, αλλά δεν ήταν σε καλή κατάσταση:⁶

«Έχει ένα σωρό αδειανά σπίτια. Γιατί το κάθε κορίτσι «σε ώρα γάμου» πρέπει προπαντός νάχει σπίτι. Αυτό είναι απαραίτητο, ουσιαστικό του γάμου. Σπίτι επιπλωμένο με τα όλα του. Ο γαμπρός «θα βγάλει τα παπούτσια του και θα μπει μέσα». Τα σπίτια είναι κακοφτιαγμένα. Το πέτρινο υλικό είναι το περισσότερο πέτρες του γιαλού, στρογγυλές. Νταμάρια δεν έχει το νησί. Έτσι και το περισσότερο σκαρί των σπιτιών είναι πολλά σανιδώματα και κουφώματα...

Λένε πως πριν λίγα χρόνια ένα καράβι γεμάτο ξυλεία έκανε αβαρία έξω από το νησί. Η θαλασσο έβγαλε τα ξύλα, οι Αγιοστρατίτες τάκρυσαν στις σπηλιές και δόσ' του χτίζανε σπίτια με

⁵ Στάρκος: 1936.

⁶ Ριζοσπάστης 8/1/1936.

δαύτα. Μέσα στα κακοφτιαγμένα σπίτια με τα πολλά κουφώματα, φυσάνε κι' οι οχτώ αέρηδες. Η βροχή μπαίνει με το πρώτο και το κρύο, ιδιαίτερα τη νύχτα, είναι τσουχτερό».

Στις αρχές Δεκέμβρη πολλοί εξόριστοι ξεκίνησαν απεργία πείνας, ενώ 19 επιστήμονες και λόγιοι έστειλαν στον τύπο επιστολή διαμαρτυρίας για την παρατεινόμενη «άνευ ουδεμιάς κατηγορίας» κράτησή τους. Υπέγραψαν: Κ. Βάρναλης, Δ. Γληνός, οι ιατροί Β. Δημησιάνος, Μανώλης Σιγανός, οι δικηγόροι Χρήστος Αγγελόπουλος, Δημ. Στέλλιος, Γιάννης Κατσουνωτός, Σ. Κόντος, Γεώργιος Ραφτόπουλος, Αλ. Βασιλάκης, Γ. Λάμπρου, Ηλ. Κεφαλίδης, Στρατής Καλλίας, Νικήτας Μαρινόπουλος, οι δημοσιογράφοι Γεώργιος Βρεττάκος (εκτελέστηκε στην Κατοχή), Μήτσος Μαρουκάκης (1902-36, από το Βροντάδο της Χίου, χημικός με σπουδές στη Γαλλία και Γερμανία, από τα πρώτα θύματα της δικτατορίας Μεταξά· βασανίστηκε και δολοφονήθηκε στη Γεν. Ασφάλεια Πειραιά), Παν. Μαυρομάτης, Απ. Ρούσσοις και ο καλλιτέχνης Αντώνης Στρατηγόπουλος.⁷

Στις 19 Νοεμβρίου οι δικηγόροι είχαν την ευκαιρία να παρακολουθήσουν και το «περιοδεύον ειρηνοδικείο» που ερχόταν κάθε τόσο από τη Λήμνο, για δυο τρεις μέρες, και δίκαιζε σωρηδόν τις συσσωρευμένες υποθέσεις, το οποίο ήταν επεισοδιακό. Όλοι οι διάδικοι, ο πρόεδρος, ο αστυνομικός διοικητής ως δημόσιος κατήγορος και οι συνήγοροι είχαν έρθει από τη Λήμνο.⁸

Οι περισσότεροι εκτοπισμένοι αφέθηκαν ελεύθεροι την παραμονή των Χριστουγέννων, όταν χορηγήθηκε μερική αμνηστία. Όσοι παρέμειναν συνέχισαν την απεργία πείνας, κάποιοι έως θανάτου: «Από τον Άγ. Ευστράτιον: Η απεργία πείνης των 30 πολιτικών εξορίστων συνεχίζεται με ηθικόν ακμαίον. Ο εξόριστος Λαμπρίδης προσβάλλεται συνεχώς υπό λιποθυμιών. Ο Λιοσάτος κατατρώχεται υπό υψηλού πυρετού και ο Κωνσταντόπουλος από πρωίας ουρεί αίμα. Δια τους απεργούς Κανάκης».⁹

Ανάμεσα στα ψηφίσματα διαμαρτυρίας από όλη την Ελλάδα υπήρχε κι ένα τηλεγράφημα από την Εργατική Βοήθεια Λήμνου με την υπογραφή του Αρ. Μούχαλου: «Εργατική Βοήθεια Λήμνου διαμαρτύρεται εντονώτατα δια την μη χορήγησιν γενικής αμνηστίας πολιτικών φυλακισμένων και εξορίστων. Ζητεί άμεσον απόλυσίν των. Μούχαλος».¹⁰

Στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας αυξήθηκε ξανά ο αριθμός των εξορίστων στον Άη Στράτη. Δεν τους δόθηκε χάρη ούτε κατά το ξέσπασμα του πολέμου του '40, ώστε να στρατευτούν ούτε τον Απρίλη του '41 που ξεκίνησε η κατοχή. Τότε οι εξόριστοι ξεσηκώθηκαν και προσπάθησαν να καταλάβουν ένα καΐκι για να φύγουν αλλά ο αστυνόμος Κουσκούσης με τους 14 χωροφύλακες κατέστειλαν την εξέγερση με τα όπλα, με αποτέλεσμα να σκοτωθούν τρεις εξόριστοι, οι Π. Πέππας, Ν. Παπαδάτος, Κ. Σκυτούδης. Στις 28/4/1941 παρέδωσαν, στο Γερμανό αξιωματικό Foltmann που κατέλαβε το νησί, 222 εξορίστους εκ των οποίων 9 γυναίκες. Στην αναφορά του γερμανού αξιωματικού αναφέρεται: «Η αστυνομία διατάχθηκε να παραμείνει στις θέσεις της και να αναμείνει περαιτέρω οδηγίες του γερμανικού στρατού».¹¹

Το κολαστήριο, όπου απεβίωσαν 25 άτομα από πείνα το 1942.

Το ίδιο, ανακαινισμένο, λειτουργεί σήμερα ως Μουσείο.

⁷ Ριζοσπάστης 4/12/1935.

⁸ Λήμνος 8/12/1935.

⁹ Ανεξάρτητος 28/12/1935.

¹⁰ Ριζοσπάστης 25/12/1935.

¹¹ Πορίτζης: 2013, σσ. 221-222. Μπόσης: 1977 σσ. 5-6, 14-18. Τσοτρώδης: 2011, σσ. 291-297 (αφήγηση Ιω. Γιάννου).

Ο ανθυπασπιστής Παν. Βουδικλάρης που διαδέχθηκε τον Κουσκούση ήταν σκληρότερος. Περιόρισε όλους τους εξόριστους στο παλιό σχολείο και τους απαγόρευσε να βγαίνουν και να συναλλάσσονται με ντόπιους. Πολύ γρήγορα άρχισε να τους θερίζει η πείνα και οι αρρώστιες. Σχεδόν οι μισοί έκαναν δήλωση μετάνοιας κι ελευθερώθηκαν. Απέμειναν 120 περίπου, οι οποίοι το χειμώνα του 1941-42 υπέφεραν. Απεβίωσαν 25 άτομα (33 γράφει ο Μπόσης) από εξάντληση, ώσπου να υποχωρήσει ο απάνθρωπος Βουδικλάρης και να επιτρέψει να λάβουν επισιτιστική βοήθεια από τον Ερυθρό Σταυρό.

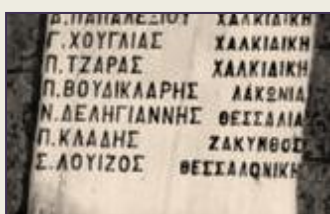
Τον Ιούνιο του 1986 όταν επισκεφτήκαμε το νησί, με το συνάδελφο μαθηματικό Παναγιώτη Κουτσκουδή, αντικρίσαμε μισοερειπωμένο το παλιό αναρρωτήριο. Είχα γράψει τότε:¹²

«Κι όπως προχωρούσαμε ανηφορίζοντας προς την εκκλησία, βρεθήκαμε από τον Άη Στράτη του σήμερα, στον Άη Στράτη του χτες. Σε ένα ετοιμόρροπο κτίριο υπήρχε μια επιγραφή που μας θύμιζε την πρόσφατη ιστορία: «Αγροτικόν Ιατρείον Αγίου Ευστρατίου». Κι από κάτω μια άλλη:

«Εδώ πέθαναν 25 άτομα από την πείνα και το κρύο το χειμώνα του 1942».

Η ζωή και ο θάνατος αντάμα. Κάποιοι, που το μοναδικό τους αμάρτημα ήταν οι διαφορετικές ιδέες τους, το είχαν πληρώσει με τις ζωές τους. Η πατρίδα δεν τους είχε κρίνει άξιους, ούτε καν, να την υπηρετήσουν στον ελληνοϊταλικό πόλεμο του 1940-41. Τους είχε παραδώσει στον εισβολέα κι εκείνος τους άφησε να πεθάνουν στη διάρκεια του σκληρού χειμώνα του '42.

Ζωντανά κατάλοιπα από την εποχή εκείνη του Άη Στράτη θα βρίσκαμε, αργότερα, σε ένα δυο καφενεία, στα οποία οι φωτογραφίες στους τοίχους φανέρωναν πως ανήκαν είτε σε παλιούς δεσμοφύλακες είτε σε χήρες χωροφυλάκων».

Αλλά κι ο Βουδικλάρης δεν γλίτωσε. Το Μάη του 1942, διαβλέποντας πως ο Άξονας χάνει τον πόλεμο, προσπάθησε να διαφύγει στη Μέση Ανατολή μέσω Τουρκίας, μαζί με τους χωροφύλακες Νικ. Δεληγιάννη, Παν. Κλάδη και δυο ντόπιους αλλά οι Τούρκοι τους γύρισαν πίσω. Στην επιστροφή τους έπιασαν οι Γερμανοί, οι δυο πολίτες φυλακίστηκαν ενώ οι τρεις αστυνομικοί εκτελέστηκαν στη Λήμνο στις 10/6/1942 (στη φωτ. τα

ονόματά τους, στο μνημείο εκτελεσθέντων στη Μύρινα).

Το Μάη του 1943 κάποιοι εξόριστοι μεταφέρθηκαν στη Θεσσαλονίκη, στο στρατόπεδο Παύλου Μελά. Στον Άη Στράτη είχαν μείνει 60, οι οποίοι τον Ιούνιο του 1943, με ένα τέχνασμα αφόπλισαν τη φρουρά κι απέδρασαν στην Χαλκιδική με ένα καΐκι του ΕΛΑΝ. Την περίοδο 1935-1943 πέρασαν συνολικά 950 περίπου άτομα από τον Άη Στράτη. Καθώς στο νησί άρχισαν να στέλνονται εξόριστοι από το 1929, ο συνολικός αριθμός είναι μεγαλύτερος. Περίπου 40 άφησαν εκεί την τελευταία πνοή.¹³

Μύρινα, Το μνημείο των εκτελεσθέντων.

Άη Στράτης. Το μάζεμα των διχτυών.

¹² Μπελίτσος: 2009, σ. 235 και Μπελίτσος: 2014, σσ. 89-90.

¹³ Τσοτρουδής: 2011, σσ. 236-239 (αφήγηση Αρ. Μούχαλου), 291-297 (αφήγηση Ιωάννη Γιάννου). Τσοτρουδής: 2016, σ. 72-74. Μπόσης: 1977 σσ. 5-6, 14-18, 87 κ.ά.

Η κοινωνικοπολιτική κατάσταση και το αριστερό κίνημα στη Λήμνο

Η πρωτεύουσα της Λήμνου Κάστρο (νυν Μύρινα), την δεκ. '30

Πριν αναφερθούμε στις περιπέτειες του Βάρναλη και του Γληνού στη Λήμνο και στον Άη Στράτη, ας δούμε λίγο το οικονομικό-πολιτικό κλίμα που υπήρχε στο νησί. Όπως σε όλη την ελληνική επαρχία, κι εκεί η οικονομική κρίση έχει εξαθλιώσει τον κόσμο. Υπάρχουν άνθρωποι που πεινούν, ειδικά τις χρονιές που η σοδειά δεν πάει καλά, όπως το χειμώνα του 1928-29 που «η βαρυχειμωνιά και οι παγετοί κατέστρεψαν ολοτελώς σχεδόν τη γεωργία και κτηνοτροφία, σε βαθμό μάλιστα απίστευτο, αφού στο 65-70% υπολογίζεται η θανά των ζώων και σε ανάλογο και μεγαλύτερο βαθμό των δημητριακών».¹⁴ Πολλοί ζουν από βοηθήματα, ενώ αυξάνονται τα συσσίτια για τους άπορους και ιδίως για τα παιδιά. Από το 1928 λειτουργεί η «Φιλόπτωχος Αδελφότης Κυριών και Δεσποινίδων Λήμνου» και δυο-τρία χρόνια αργότερα καθιερώνονται τα Μαθητικά Συσσίτια.

Τα εμβάσματα από το εξωτερικό έχουν λιγοστέψει, η μετανάστευση σε Αίγυπτο και ΗΠΑ δεν είναι επιθυμητή πλέον καθώς κι εκεί υπάρχουν οικονομικά προβλήματα, οι επαφές με τη Μικρασία, που αποτελούσε παραδοσιακά την εμπορική και την εποχιακή εργασιακή διέξοδο για πολλούς κατοίκους, είχαν διακοπεί μετά το 1922. Πολλοί στρέφονται προς τη Θράκη και τη Μακεδονία για εποχιακή ή μόνιμη εργασία ως εργάτες σε έργα οδοποιίας, καπνεργάτες, μικροέμποροι, καλλιεργητές κλπ. Αυτό είναι γνωστό από δημοσιεύματα αλλά κι από προσωπικές μαρτυρίες. Παραθέτω δύο χαρακτηριστικές.

Ο Σερραίος πολιτικός **Μάρκος Μπόλαρης** αφηγείται πως ο εκ μητρός παππούς του, Μιλτιάδης Ν. Μαρμαράς (1908-[:]) από τη Φισίνη, από μικρός ταξίδευε σε Καβάλα, Σέρρες, Θεσσαλονίκη, εμπορευόμενος ζώα από τη Λήμνο, αξιοποιώντας τα δίκτυα πληροφόρησης συμπατριωτών του που εργάζονταν εκεί, όπως του μεγαλύτερου αδερφού του, ο οποίος δούλευε ως αρχιμάγειρας στο εργοτάξιο της ΟΥΛΕΝ κατά την αποξήρανση της λίμνης Αχινού που ξεκίνησε το 1931. Ο Μιλτιάδης Μαρμαράς «ήταν μικρός και νιόπαντρος, με μωρό παιδί, όταν τον είχε στείλει εξορία ο Μεταξάς στην Ίο το 1938-39, για δράση κατά του φασιστικού καθεστώτος, και καθώς τα διηγούνταν γελούσε όταν θυμόταν την εξορία και έλεγε ότι στην Νιό ήταν εκατόν εξόριστοι βενιζελικοί, από τους οποίους οι 99 Κρητικοί κι ένας Λημνιός!» [αφήγηση Μ. Μπόλαρη]. Όταν χήρεψε εγκαταστάθηκε στις Σέρρες, όπου ξαναπαντρεύτηκε.

Ο γνωστός συγγραφέας **Χρόνης Μίσσιος** που γεννήθηκε το 1930 στην Καβάλα, αφηγείται πως η μητέρα του, Αναστασία Ψευτούδη (1905-63) από τη Λήμνο, στα νεανικά της χρόνια μετανάστευσε στην Καβάλα, όπου δούλευε ως καπνεργάτρια και γνωρίστηκε με τον, επίσης καπνεργάτη, πατέρα του Ανάσταση Μίσσιο. Η μητέρα του χήρεψε, ξαναπαντρεύτηκε και μετακόμισε στη Θεσσαλονίκη, όπου από την αρχή της Κατοχής το σπίτι τους, στην οδό Διαλέτη, λειτουργούσε σαν «γιάφκα» του υπό ανασυγκρότηση κομμουνιστικού κινήματος.¹⁵

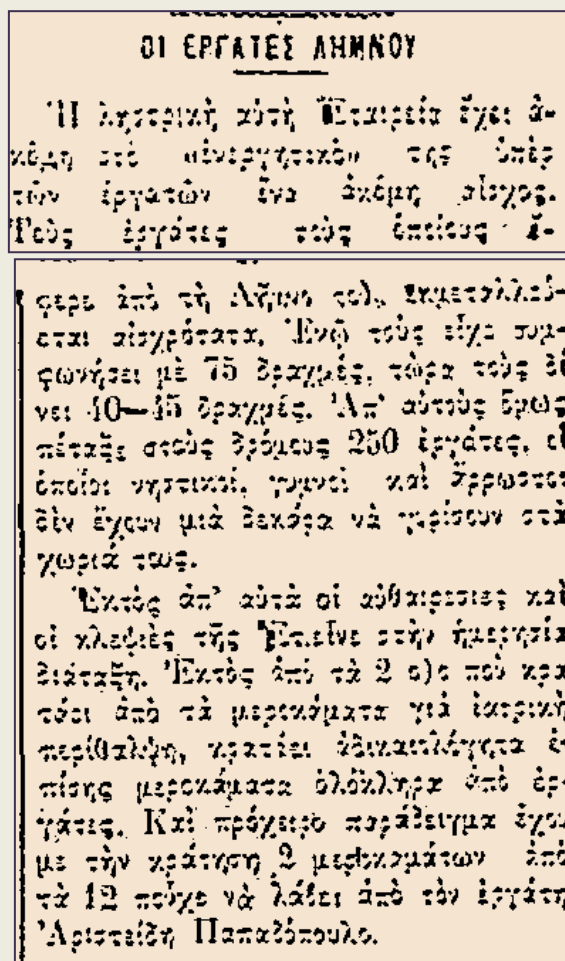
¹⁴ Ριζοσπάστης 16/6/1929.

¹⁵ Παπαθανασίου: 2008, σσ. 455-458.

Αρκετοί πέφτουν θύματα εκμετάλλευσης από εργολαβικές εταιρίες. Εργάζονται κάτω από άθλιες συνθήκες, υποσιτισμένοι, σχεδόν απλήρωτοι, όταν διαμαρτυρηθούν βιώνουν τρομοκρατία, απολύονται και ορισμένοι απεργούν. Όπως το Μάιο του 1929 όσοι δούλευαν στην εταιρεία οδοποιίας Καβάλας-Ξάνθης, ανάμεσά τους και δεκάδες Λημνιοί. Διαβάζουμε:¹⁶

«Η ληστρική εταιρεία έχει στο «ενεργητικό» της ακόμη ένα αίσχος. Τους εργάτες τους οποίους έφερε από τη Λήμνο... ενώ τους είχε συμφωνήσει με 75 δραχμές, τώρα τους δίνει 40-45 δραχμές. Από αυτούς όμως πέταξε στους δρόμους 250 εργάτες, οι οποίοι νηστικοί, γυμνοί και άρρωστοι, δεν έχουν μια δεκάρα να γυρίσουν στα χωριά τους. Εκτός από αυτά... κρατάει αδικαιολόγητα μεροκάματα ολόκληρα από εργάτες... πρόχειρο παράδειγμα έχουμε την κράτηση 2 μεροκαμάτων από τα 12 πούχε να λάβει, από τον εργάτη Αριστείδη Παπαδόπουλο».

Πιθανότητα πρόκειται για τον Αρ. Παπαδόπουλο από το Μούδρο, μετέπειτα ιδιοκτήτη καϊκιού, που είχε ενεργή συμμετοχή στην αντίσταση με το ΕΑΜ Λήμνου.

Λημνιοί εργάτες, θύματα εκμετάλλευσης από εργολάβους οδοποιίας
Ριζοσπάστης, 3/2/1929

Κάποιοι από τους εξαθλιωμένους προλετάριους οργανώνονται σε συνδικάτα, έρχονται σε επαφή με πυρήνες του ΚΚΕ και μεταφέρουν νέες ιδέες στο νησί. Από το 1928 αναφέρονται εξόριστοι στη Λήμνο καθώς και στο γειτονικό Άη Στράτη, οι οποίοι στέλνουν απεγνωσμένα αιτήματα για αμνηστία, όπως ο «Δλ Παρασκευάς, εξόριστος», που γράφει από το Κάστρο Λήμνου στις 24/3/1928. Οι φορείς «αιρετικών» ιδεών αποτελούν πηγή «κινδύνων» για το αστικό καθεστώς, ειδικά κατά τις προεκλογικές περιόδους. Από μεταγενέστερες δηλώσεις μετανοίας μαθαίνουμε πως το 1927-1928 υπήρχαν στη Λήμνο περίπου 15 εξόριστοι από Καβάλα, οι οποίοι έκαναν προπαγάνδα σε ντόπιους.

Με τον εξόριστο Παρασκευά ή Παράσχο ήρθε σε επαφή ο **Αθανάσιος Παλ. Παλαιολόγος** από τις Σαρδές, ο οποίος είχε επιστρέψει από τη Ν. Υόρκη, όπου είχε μνηθεί στην κομμουνι-

¹⁶ Ριζοσπάστης 3/5/1929.

στική ιδεολογία εργαζόμενος σε εργοστάσιο χάλυβα! Στις εκλογές ενεργοποιήθηκε στο μοίρασμα ψηφοδελτίων.¹⁷

Η ανάδυση του εργατικού κινήματος στο νησί αντιμετωπίζεται με αστυνομικές αυθαιρεσίες, εις βάρος αριστερών πολιτών ή τέλος πάντων όσων η αστυνομία θεωρούσε ως τέτοιους, από πολύ ενωρίς. Ήδη το 1925 και μόνο η καταγγελία του προέδρου και κάποιων κατοίκων της κοινότητας Πλατέως, ότι οι συντοπίτες τους **Φώτιος Π. Τζελβελής** και **Αντώνιος Ζωγράφος** είναι κομμουνιστές, είχε ως αποτέλεσμα την κράτησή τους και τη φυλάκιση του Τζελβελή.

Η καταγγελία προήλθε από διαφωνίες στη διαχείριση των οικονομικών της κοινότητας και μάλλον δεν ήταν αληθής αλλά δείχνει το γενικότερο κλίμα που επικρατούσε. Είναι αξιοσημείωτο πως για να απαλλαγούν από το «στίγμα» οι δυο κρατηθέντες, δημοσίευσαν στον τύπο «Υπεύθυνον βεβαίωσιν», την οποία υπέγραφαν 80 περίπου συμπολίτες τους: «ότι ουδέποτε προσεπάθησαν να διαδώσουν κομμουνιστικές ιδέας ή οπωσδήποτε εξεδήλωσαν κομμουνιστικά φρονήματα»¹⁸, κάτι που επιβεβαίωσε κι ο συμπατριώτης τους μετανάστης Εμμ. Παπάδος, με επιστολή που έστειλε στις 6/3/1925 από την Αβάνα της Κούβας!

Ο Φώτης Τζελβελής κι ο Στρατής Ζωγράφος (συγγενής[;] του Αντώνιου), από το Πλατύ, υπήρξαν δραστήριοι συνεταιριστές. Το 1934, ως εκπρόσωποι του Συνεταιρισμού Πλατέως, μετείχαν στην Παλλημνιακή Συνέλευση για την ίδρυση Γεωργικής Σχολής, ενώ πρωτοστάτησαν στην ίδρυση της Ένωσης Γεωργοκτηνοτροφικών Συνεταιρισμών Λήμνου το 1937.¹⁹

ΕΝΕΛΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ

Πρός τήν αξιοσίμον διεύθυνσιν
της εφημερίδος «Λήμνος»,
Κύριε διευθυντά,
Έχουμε τήν τιμήν νά παρκα
λέσωμεν Έγας όπως εσφραγι-
θής και καταχωρήσεις εις τήν
εφημερίδν. Σας εφήςηριδα τήν κί-
τωθε υπεύθυνον βεβαίωσιν των
κατοίκων του χωριού μας πρός
ενοκατάστασιν πάσης τυχόν εις
βάρος μας, παρεξηγήσεως υπό της
κοινής γνώμης.
Μετ' ευκολήψιας
Φώτιος Τζελβελής
Α. Ζωγράφος

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΩΝ ΕΚΛΟΓΩΝ ΕΝ ΛΗΜΝΩ									
Τμήμα εκλογικών	Σύνολον ψηφοφορούντων	Άκυρα	Ενώσεις Φιλελευθέρων	Φιλελευθέρων Προσφύγων Κόμμα	Δημοκρατικών Φιλελευθέρων	Συνδικαρισ- τών	Λαϊκή πλειοψηφία	Ενιαίου Λόγου, Εργατ. Προσ.	Αγροτών
Άταικη;	507	4	89	25	13	11	5	364	
Κοντέπουλιου	415	4	266	19	37	3	1	167	
Κορνού	164		27	1	2	3	1	130	
Κάστρου	774	5	287	11	160	27	19	265	
Κονδιά	636	5	193	7	341	64	2	24	
Μούδρου	519	9	354	45	58	45		8	
Άγιου Ευστρατίου	156		55		8	13	71	1	

Τζελβελής και Ζωγράφος στέλνουν στον τύπο βεβαίωση με υπογραφές συγχωριανών τους, που διαψεύδουν την κατηγορία ότι είναι κομμουνιστές (Λήμνος 25/1/1925).

Τα εκλογικά αποτελέσματα του 1926 σε Λήμνο και Άη Στράτη. Στον Άη Στράτη το Ενιαίο Μέτωπο με 71 ψήφους ήταν πρώτο κόμμα! (Λήμνος 14/11/1926).

Πάντως το ΚΚΕ δεν είχε ιδιαίτερη απήχηση τότε στο νησί. Στις εκλογές του 1926 το σχήμα με το οποίο κατέβηκε, το «Ενιαίο Μέτωπο Εργατών, Αγροτών και Προσφύγων», έλαβε μόνο 28 ψήφους στη Λήμνο, ενώ παραδόξως στον Άη Στράτη ήταν πρώτο κόμμα με 71 ψήφους σε σύνολο 150 ψηφοφόρων!²⁰

Με την ψήφιση του νόμου περί «ιδιωνύμου αδικήματος», η αστυνομία δεν διστάζει να παρεμβαίνει ακόμα και στην εκλογική διαδικασία. Π.χ. λίγες εβδομάδες μετά τις εκλογές του 1929 για τη Γερουσία, πολίτες στο χωριό Πορτιανού που είχαν εκδηλωθεί δημόσια υπέρ του υποψήφιου της Δημοκρατικής Ένωσης Στέλιου Κρητικά, ανακρίθηκαν από ένοπλους χωροφύλακες ως «ύποπτοι μπολσεβίκοι». Στις 2/3/1930 καταγγέλλεται η κατάσχεση και στη Λήμνο της εφ. Ριζοσπάστης από την αστυνομία, εις εφαρμογή σχετικής διαταγής της Γενικής Ασφάλειας.

¹⁷ Λήμνος 26/2/1939, όπου η δήλωση μετανοίας του.

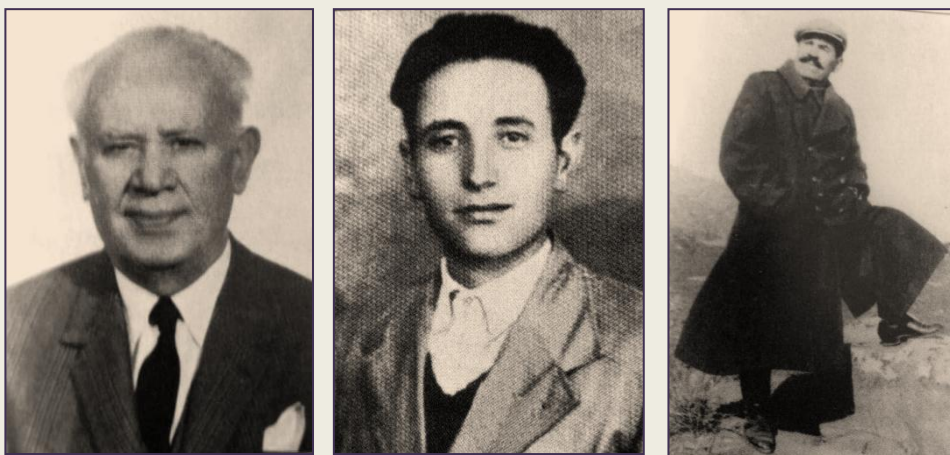
¹⁸ Λήμνος 25/1/1925.

¹⁹ Μπελίτσος: 2019, σσ. 83, 147, 150. Μούχαλος: 1989.

²⁰ Λήμνος 14/11/1926.

Στο νησί έχει πλέον δημιουργηθεί ένας αριστερός πυρήνας, κάτι που προκύπτει τόσο από τις ανταποκρίσεις που στέλνονται στον Ριζοσπάστη όσο κι από γεγονότα. Σύμφωνα με μεταγενέστερες δηλώσεις μετανοίας, το 1932 στον πυρήνα αυτό μετείχαν: Ανδρέας Νούλας, Αριστείδης Μούχαλος, Αντώνιος Σιδηρόπουλος, Αθανάσιος Γριτζαλής, Απόστολος Μ. Ρίζογλου, Σταύρος Θεμ. Ψευτάκης, Πολυδεύκης Αντών. Μπούντος (στις εκλογές έγραφε τις ομιλίες των υποψηφίων του κόμματος στη γραφομηχανή της κοινότητας όπου εργαζόταν, με αποτέλεσμα το 1932 να συλληφθεί), Α. Δανέζης. Σ' έναν μικρότερο πυρήνα στην Αττική μετείχαν: Παναγιώτης Ψαλτάκης, Φώτης Ν. Αρχοντοβασίλης, Κωνσταντίνος Γκαγκαλής.²¹

Το 1932 έχουμε, για πρώτη φορά από όσο γνωρίζουμε, καταδίκες με βάση το ιδιώνυμο και στη Λήμνο. Συνελήφθησαν έξι Λημνιοί για κομμουνιστική προπαγάνδα και δικάστηκαν στη Μυτιλήνη. Καταδικάστηκαν οι τρεις: Νούλας, Σιδηρόπουλος, Κατωγούδης, σε ποινές φυλάκισης και εκτόπισης, ενώ οι άλλοι αθώωθηκαν.

*Ανδρέας Νούλας οδοντίατρος, Αριστείδης Μούχαλος εργάτης, Ντίνος Αβαδέλης αγρότης
Δραστήρια στελέχη της αριστεράς στη Λήμνο κατά την δεκ. '30.*

Ο **Ανδρέας Νούλας** (1899-1976), οδοντίατρος από το Αγρίνιο εγκατεστημένος στη Λήμνο, φίλος του Ηλία Ηλιού, εξελίχθηκε σε ηγετική μορφή του ΚΚΕ στο νησί. Ως γεν. γραμματέας του ΕΑΜ Λήμνου συσπείρωσε πολίτες όλων των πολιτικών αποχρώσεων. Το 1944 εκλέχτηκε παμψηφεί εκπρόσωπος της Λήμνου στην ΠΕΕΑ αλλά δεν μετέβη στους Κορυτσάδες. Κατά την απελευθέρωση συνεργάστηκε με τον Ιερό Λόχο, πέτυχε την αναίμακτη απελευθέρωση του νησιού και τοποθετήθηκε Νομάρχης Λήμνου.²²

Ο **Γεώργιος Ν. Κατωγούδης ή Λαδάς** (γεν. 1884) δούλευε στην Αίγυπτο, όπου ανέπτυξε συνδικαλιστική δράση ξεσηκώνοντας Αιγύπτιους εργάτες, με αποτέλεσμα το 1928 να απελαθεί και να επιστρέψει στο χωριό του, την Παναγία Λήμνου. Το 1934 εκπροσώπησε το χωριό του στην Παλλημνιακή Συνέλευση για το ζήτημα της ίδρυσης Γεωργικής Σχολής.²³

Στις εκλογές του 1929 για τη Γερουσία το ΚΚΕ στήριξε τον υποψήφιο του Αλέξ. Παπαναστασίου, ενώ στις αναπληρωματικές του 1931 ο υποψήφιος του κόμματος Αχιλλεύς Κοντάρας έλαβε μόνο 50 ψήφους στη Λήμνο, κυρίως στο Κάστρο (19 ψήφοι) και στο εκλογικό κέντρο Πορτιανού (18).

Στις εκλογές της 25/9/1932 το «Ενιαίο Μέτωπο Εργατών-Αγροτών», με το οποίο μετείχε το ΚΚΕ, ανακοίνωσε ως υποψήφιο από τη Λήμνο τον Κατωγούδη, ο οποίος είχε αποφυλακιστεί στο μεταξύ, αλλά τελικά μάλλον δεν μπήκε στο συνδυασμό. Αναφέρονται προεκλογικές συγκεντρώσεις στην Παναγιά (το χωριό του Κατωγούδη), με συμμετοχή 60 αγροτών «οι οποίοι εκφράστηκαν με ενθουσιασμό υπέρ του Ενιαίου Μετώπου», και 500 ατόμων στην πρωτεύουσα Κάστρο. Οι αριθμοί αυτοί είναι σίγουρα υπερβολικοί αλλά δεν ήταν μηδενικοί, όπως σχολίαζε ειρωνικά η τοπική εφημερίδα:

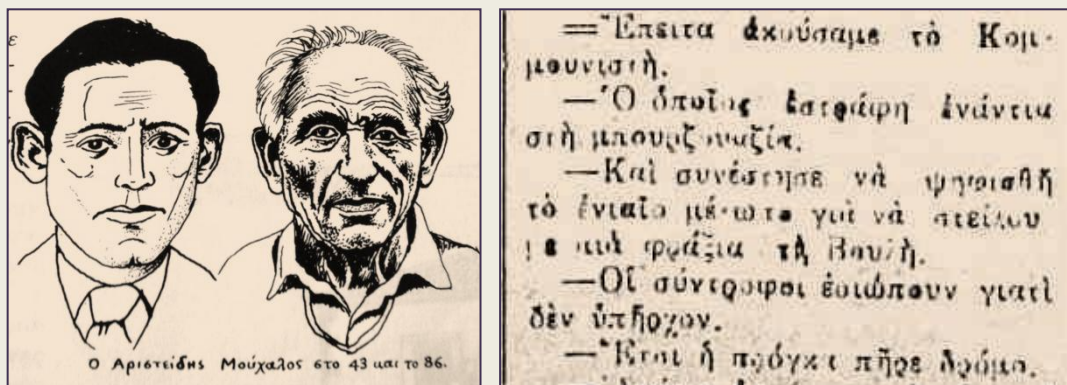
²¹ Λήμνος 21 και 28/8/1938.

²² Τσοτρούδης: 2011, σσ. 159-160· Τσοτρούδης: 2016, σσ. 91, 96, 189-190, 253-254.

²³ Μπελίτσος: 2019, σ. 147. Ριζοσπάστης 21/4/1932, 31/5/1933. Λήμνος 25/3/1934, 12/2/1939 (δήλωση μετανοίας).

«Έπειτα ακούσαμε τον κομμουνιστή. Ο οποίος εστράφη ενάντια στην μπουρζουαζία. Και συνέστησε να ψηφισθή το Ενιαίο Μέτωπο για να στείλουμε μια φράξια στη Βουλή. Οι σύντροφοι εσιώπουν γιατί... δεν υπήρχον. Έτσι η πρόγκα πήρε δρόμο».

Υπάρχουν καταγγελίες ότι ο υπομοίραρχος Σαρρής γύριζε και φοβέριζε τους χωριάτες πως θα τους στείλει εξορία μετά τις εκλογές. Απειλές σίγουρα υπήρξαν και ο ενδεχόμενος στιγματισμός ανάγκασε κάποιους, την ημέρα των εκλογών να διαψεύσουν μέσω του τύπου «τας υπάρχουσας εν Μούδρω φήμας ότι εγώ τυγχάνω οπαδός του κομμουνισμού». Μετά τις εκλογές συλλαμβάνονται και ξυλοκοπούνται από τον ανθυπασπιστή Γρηγ. Πολυζώνη²⁴ τρία άτομα: ο Αριστείδης Μούχαλος, ο Δημήτριος Λημνιός και ο Ανδρώνικος. Παρά την αθώωσή τους, συνέχισε να τους καλεί στο τμήμα και να τους απειλεί με νέες μηνύσεις «επί αλητείας».²⁵

Σκίτσο του Αρ. Μούχαλου από τον Ράλλη Κοψίδη.

Ειρωνικά σχόλια της βενιζελικής εφ. Λήμνος
για τον υποψήφιο του Ενιαίου Μετώπου (Λήμνος, 21/9/1932)

Ο Αριστείδης Μούχαλος (1909-97), πρόσφυγας από την Τρωάδα εγκατεστημένος στη Λήμνο, ανάπηρος πολέμου 1940-41, μετείχε στο ΕΑΜ Λήμνου και παρέμεινε στέλεχος του ΚΚΕ σε όλη τη ζωή του. Σοβαρά τραυματισμένος, κατά την κατοχή πηγαينوερχόταν στην Αθήνα, για νοσηλεία στο ακρωτηριασμένο χέρι του. Τον Μάρτιο του 1943 βρισκόταν εκεί και μετείχε στο παλλαϊκό συλλαλητήριο κατά της επιστράτευσης που σχεδίαζε η κατοχική κυβέρνηση. Αναφέρει ότι στα αιματηρά επεισόδια σκοτώθηκε κι ένας Λημνιός, ο Αλέκος Μοσχούδης από το Θάναος. Τον έθαψαν, μαζί με άλλους στο προαύλιο της Μονής Πετράκη. Ο Μούχαλος τον αποχαιρέτισε με λίγα λόγια, ενώ στεφάνι κατέθεσε η Ένωση Λημνίων Αθηνών Πειραιώς.²⁶

Στις εκλογές του 1932 υπάρχει και αντίπαλο δέος που προσελκύει ψηφοφόρους της αριστεράς. Είναι ο δικηγόρος Ηλίας Ηλιού, υποψήφιος για πρώτη φορά με το «Αγροτικό Εργατικό Κόμμα» του Αλ. Παπαναστασίου.²⁷ Το Εν. Μέτωπο καταγγέλλει πως ξεγελά τους ψηφοφόρους λέγοντας πως το κόμμα του πρεσβεύει ότι και οι κομμουνιστές, ενώ οι Φιλελεύθεροι τον κατηγορούν ότι αριστερίζει.

Η κρίση οδηγεί κάποιους στην υιοθέτηση ολοκληρωτικών ιδεολογιών που είναι δημοφιλείς κατά τον μεσοπόλεμο. Τον Οκτώβριο 1932 εμφανίζεται και στη Λήμνο η φασιστική «Εθνική Ένωση Ελλάς», με πρωτοβουλία των επιχειρηματιών Ελευθ. Πολυταρίδη, Χρίστου Μοσχοβίτη (απόστρατου από τις Σέρρες, τον οποίο συνόδευε κακή φήμη ως στρατιωτικού αλλά και ως πολίτη). Στις αρχαιρεσίες του παραρτήματος Λήμνου εκλέχτηκαν επίσης οι: Δημ. Χορός, Γεώρ. Πριόβολος, Παν. Περτσάς, Ε. Ευστρατίου αλλά η κίνηση δεν ρίζωσε.²⁸ Στις εκλογές του 1933, λίγους μήνες αργότερα, ο Ευστρατίου ήταν υποψήφιος με το συνδυασμό της «Ηνωμ. Αντιπολιτεύσεως» ως Αγροτικός Λήμνου. Ως κυβερνητικός το 1935 διορίστηκε γεν. γραμματέας του Παλλημνιακού Ταμείου, θέση στην οποία παρέμεινε ως το 1947.

²⁴ Ο ανθυπομοίραρχος Γρηγόριος Πολυζώνης μετατέθηκε από τη Λήμνο στη Σάμο τον Οκτώβριο 1935.

²⁵ Νέος Ριζοσπάστης 28/8, 16/9, 19/9, 10/11, 12/12/1932. Λήμνος 4/9, 21/9, 25/9/1932.

²⁶ Μούχαλος: 1976. Λήμνος 5/6/1997. Τσοτρούδης: 2011, σσ. 236-240. Τσοτρούδης: 2016, σ. 91.

²⁷ Νικολακόπουλος: 2017, σ. 24.

²⁸ Λήμνος 16/10/1932, Ριζοσπάστης 8/11 και 4/12/1932. Για τον Ευστρατίου βλ. Μπελίτσος: 2019, σ. 83.

Από το 1933, που κυβερνά το Λαϊκό Κόμμα, οι συνθήκες χειροτερεύουν, οι πιέσεις μεγαλώνουν και οι απειλές αποδίδουν. Στον τοπικό τύπο εμφανίζονται συχνότερα δηλώσεις νομιμοφροσύνης από πολίτες που απειλούνται με φυλάκιση ή με εξορία για τις ιδέες και τη δράση τους. Έχουν παρόμοια μοτίβα: «με τον κομμουνισμό ούτε είχαν ποτέ, ούτε έχω, ούτε θα έχω εις το μέλλον σχέσιν τινά» ή «διακόπτω πάσαν σχέσιν προς το Κομμουνιστικόν Κόμμα και του λοιπού θα διάγω ως φιλόνομος, αστός πολίτης».

Στη συγκέντρωση της Πρωτομαγιάς του 1933, με ομιλητές εκπρόσωπους του ΚΚΕ, της Κομμουνιστικής Νεολαίας και της Εργατικής Βοήθειας, παρίστανται μόνο 35 άτομα. Ο έρανος της Εργατικής Βοήθειας για έναν εξόριστο απέδωσε 89 δρχ. αλλά η συλλογή υπογραφών για την αμνηστευση των εξορισμένων δεν βρίσκει ανταπόκριση· μόνο 20 υπογράφουν. Λίγες ημέρες αργότερα, στις 22 Μαΐου, συλλαμβάνονται οι: Γ. Κατωγούδης, Αρ. Μούχαλος, Βασίλης Φανούδης, Σταύρος Ψευτάκης και εξορίζονται για ένα έτος σε διάφορα νησιά. Ο Φανούδης (1908-43) υποκύπτει στις πιέσεις, δημοσιεύει δήλωση μετανοίας και διαγράφεται από το κόμμα. Όμως, στην Κατοχή μετείχε στο ΕΑΜ Λήμνου, συνελήφθη και εκτελέστηκε στη Θεσσαλονίκη.²⁹ Δηλώσεις έκαναν και οι Ψευτάκης, Κατωγούδης, Μούχαλος αλλά πολύ αργότερα, επί Μεταξά.³⁰

Τους επόμενους μήνες συλλαμβάνονται άλλοι πέντε: Σταύρος Χατζησταματίου, Αθανάσιος Γριτζαλής, Απόστολος Ρίζογλου, Νικ. Ελευθεράκης, Σίμος Απ. Τσούκαλος.³¹ Καταδικάζονται σε διάφορες ποινές και οι τρεις πρώτοι επιπλέον με ένα χρόνο εξορία. Σε κάποια σύλληψη αναφέρεται σύγκρουση πολιτών και χωροφυλάκων. Παρά τις διώξεις το φθινόπωρο λειτουργεί Εργατική Βοήθεια και στο χωριό Σαρδές, όπου δραστήριο στέλεχος ήταν ο **Ντίνος Αβαδέλης** (1909-2002), εκπρόσωπος του χωριού του στην Παλλημνιακή Συνέλευση το 1934 για το ζήτημα της Γεωργικής Σχολής και δραστήριο στέλεχος του ΕΑΜ επί Κατοχής.³² Στις 29/11/1933 υποβάλλεται αίτημα για συγκέντρωση διαμαρτυρίας, ημέρα της δίκης των πέντε στη Μυτιλήνη. Την άνοιξη του 1934 η Εργατική Βοήθεια Λήμνου δηλώνει πως έχει 150 μέλη.³³ Η Εργατ. Βοήθεια ήταν οργάνωση υλικής και νομικής στήριξης διωκόμενων πολιτών.

Το ίδιο έτος εμφανίζονται και στη Λήμνο τα πρώτα κρούσματα διάσπασης ανάμεσα στους πιστούς στον Στάλιν και στους οπαδούς του Τρότσκι, τους λεγόμενους αρχειομαρξιστές (αρχειοφασίστες τους αποκαλούσε το κόμμα). Καταγγέλλεται ο Αν. Χατζησταυρίδης ως αρχειοφασίστας και προδότης, διότι αφού εντάχθηκε με δόλο στην Εργατική Βοήθεια Λήμνου, «άρχισε τις συκοφαντίες ενάντια στο Κομμ. Κόμμα και τους αγωνιστές του, για να παρασύρει εργάτες. Αφού τα βρήκε μπαστούνια... πρόδωσε τον σ. Σφυρίδη ότι βγάζει τον επαναστατικό τύπο από το βαπόρι και τον έπιασαν οι χαφιέδες».³⁴

Οι απολυταρχικές ιδέες που επικρατούν σταδιακά στην ευρωπαϊκή ήπειρο, γοητεύουν και μερίδα της φιλελεύθερης παράταξης που επικροτεί στρατιωτικά κινήματα. Είναι χαρακτηριστικό, πως η τοπική εφημερίδα του βενιζελικού Μανώλη Κωνσταντινίδη, δημοσιεύει σε συνέχειες το χρονικό της αναρχικής του Χίτλερ στην εξουσία.³⁵

Ακολουθεί το αποτυχημένο βενιζελικό κίνημα της 1ης Μαρτίου 1935, οπότε είναι η σειρά της εφ. «Λήμνος» να υποστεί τον κρατικό αυταρχισμό. Της επιβάλλεται **δύμηνη αναστολή κυκλοφορίας** και στη συνέ-

χεια συχνά **κόβονται άρθρα από τη λογοκρισία και κυκλοφορεί με κενές στήλες**: το κεντρικό άρθρο όταν επανεκδόθηκε [21/4/1935], δηλώσεις του Παπανδρέου [19/5/1935] κ.ά. Όσοι μετείχαν στο στρατιωτικό κίνημα έχουν συλληφθεί και παραπέμπονται σε δίκη στο Έκτακτο Στρατοδικείο, ανάμεσά τους και Λημνιοί.

²⁹ Τσοτρούδης: 2011, σσ. 234-235, 283-284.

³⁰ Νέος Ριζοσπάστης 9/5, 29/5, 31/5, 12/6, 23/6/1933. Λήμνος 15/5/1938.

³¹ Γριτζαλής και Ρίζογλου μετείχαν ενεργά στο ΕΑΜ Λήμνου, αν και ο Ρίζογλου είχε κάνει δήλωση μετανοίας το 1938 (όπως κι ο Τσούκαλος το 1939), Τσοτρούδης: 2016, σσ. 57, 80, 91, 212 κ.ά.

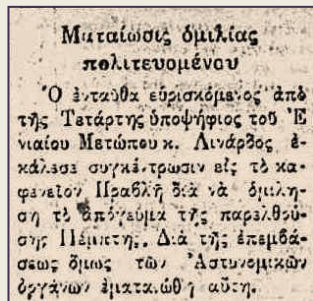
³² Τσοτρούδης: 2011, σσ. 247-250. Μπελίτσος: 2019, σ. 147.

³³ Νέος Ριζοσπάστης 25/8, 27/8, 4/10, 24/11, 7/12/1933, 1/3/1934.

³⁴ Ριζοσπάστης 22/3/1934. Πρόκειται μάλλον για τον Χαράλαμπο Γ. Σφυρίδη ή Μπουνάτσα.

³⁵ Λήμνος 27/1 ως 24/2/1935.

Οι διώξεις δεν αφορούν πλέον μόνο τους κομμουνιστές αλλά όλους όσους εκδηλώνουν αντικυβερνητικό φρόνημα. Οι Φιλελεύθεροι διαμαρτύρονται και απέχουν από τις εκλογές της 9/6/1935. Η τοπική εφημερίδα τις χαρακτηρίζει «ζήτημα οικογενειακής φύσεως μερίδος του ελληνικού λαού» που «δεν πρόκειται να εξομαλύνει την κατάσταση». Το ΚΚΕ μετέχει με το «Κοινό Μέτωπο Εργατών, Αγροτών, Επαγγελματιών» αλλά στη Λήμνο εμποδίζεται από την αστυνομία να κάνει προεκλογική συγκέντρωση:³⁶

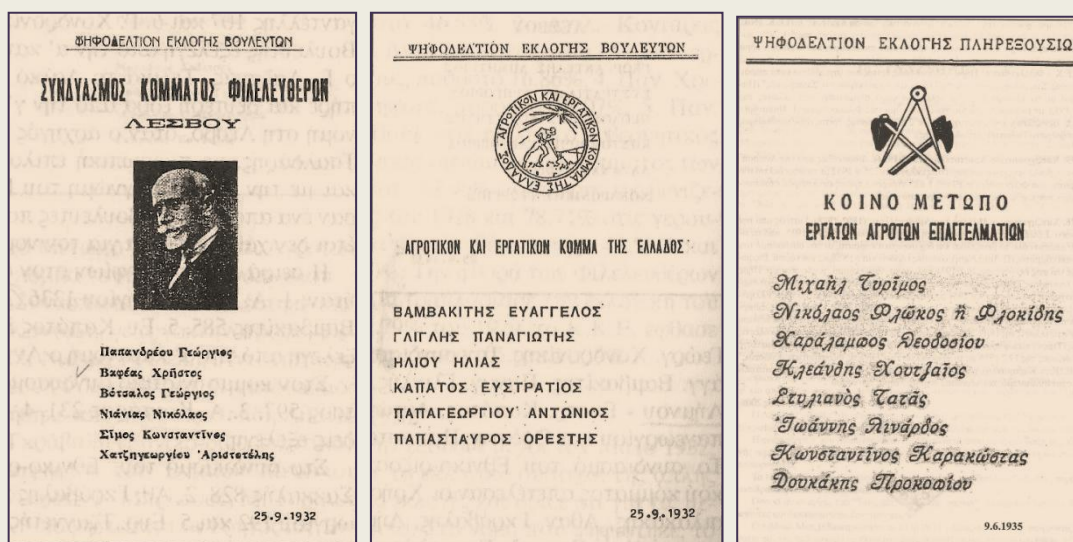

«Ο ενταύθα ευρισκόμενος από της Τετάρτης υποψήφιος του Ενιαίου Μετώπου κ. Λινάρδος εκάλεσε συγκέντρωσιν εις το καφενεϊον Πραβλή, δια να ομιλήση το απόγευμα της παρελθούσης Πέμπτης. Δια της επεμβάσεως όμως των Αστυνομικών οργάνων ε-ματαιώθη αυτή».

Θα λάβει 261 ψήφους (και 25 στον Άη Στράτη), τους πιο πολλούς στα εκλογικά κέντρα: Κάστρου 112, Πορτιανού 31, Σαρδών 28, Θάνους 22. Ακολούθησε το πραξικόπημα Κονδύλη και η προκήρυξη δημοψηφίσματος για την επαναφορά της βασιλείας στις 3 Νοεμβρίου 1935. Όπως αποκαλύφθηκε αργότερα, για να

εξασφαλιστεί το ΝΑΙ το Υπ. Εσωτερικών διέθεσε τεράστια ποσά στις νομαρχίες, με εντολή να τα διαθέσουν «κατά κρίσιν». Στη σχετική λίστα εμφανίζεται πως το επαρχείο Λήμνου έλαβε 80.000 δρχ.³⁷

Αυτό το κλίμα επικρατούσε στο νησί και στην Ελλάδα γενικότερα, όταν εξορίστηκαν εκεί οι 33, με τους Βάρναλη και Γληνό.

Ψηφοδέλτια εκλογικών συνδυασμών νομού Λέσβου της δεκ. '30.

Κόμμα Φιλελευθέρων (1932) με επικεφαλής τον δημοφιλή στη Λήμνο Γ. Παπανδρέου και τον Λήμνιο υποψήφιο Χρήστο Ν. Βαφέα (1898-1963) που εξελέγη για πρώτη φορά.

Αγροτικό-Εργατικό Κόμμα (1932), με υποψήφιο για πρώτη φορά τον Ηλία Ηλίου.

Κοινό Μέτωπο... (1935), με υποψήφιους τον Μιχ. Τυρίμο (1907-44), πρώτο βουλευτή Λέσβου του ΚΚΕ το 1936, το Ν. Φλώκο, συνεξόριστο του Βάρναλη στον Άη Στράτη και τον Ιωάννη Λινάρδο, που εμποδίστηκε από την αστυνομία να μιλήσει στη Λήμνο κατά την προεκλογική περίοδο.

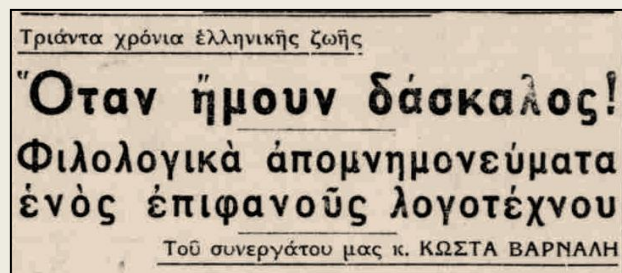
[Από Παπαπαναγιώτου: 2002 και 2009]

³⁶ Λήμνος 9/6/1935.

³⁷ Ριζοσπάστης 10/12/1935.

Ο Βάρναλης στον Άη Στράτη και τη Λήμνο

Ο ποιητής **Κώστας Βάρναλης** (1884-1974) είχε ξαναβρεθεί στη Λήμνο, ως φαντάρος, από το φθινόπωρο του 1913 ως το Μάρτη του 1914 που απολύθηκε. Το 1915 επιστρατεύτηκε και στάλθηκε ξανά στη Λήμνο, ως τον Ιούλιο του 1916. Γράφοντας μετά από είκοσι περίπου χρόνια τα «Φιλολογικά απομνημονεύματα» αναθυμάται, με το γνωστό σατιρικό του ύφος, τη ζωή του στους τόπους που έζησε στο νησί: στο φυλάκιο της Πούντας, στον Κοντιά, στο λιμάνι του Μούδρου και το Κάστρο. Αφουγκράζεται τη φύση, τους συνεχείς αγέριδες, τη θαλασσινή αρμύρα, τα γυμνά βουναλάκια, τις μάντρες των κεχαγιάδων, τις πέτρινες βρύσες των χωριών αλλά και τις καλοβαλμένες κοπέλες που μάζευαν τα θαλασσινά στα αβαθή, με ανασηκωμένες τις φουστάνες τους ή έκαναν βόλτα στο Ρωμαίικο Γιαλό τις Κυριακές κρυφοκοιτάζοντας τους φαντάρους.³⁸

Κ. Βάρναλη «Φιλολογικά απομνημονεύματα», εφ. «Ανεξάρτητος» 1935.

Τον Οκτώβριο του 1935 βρέθηκε ξανά στην περιοχή, όταν εκτοπίστηκε στον Άη Στράτη. Κατά τη διαμονή του εκεί συνέθεσε τα ποιήματα: «Οχτώβρης» και «Στην εξορία». Το πρώτο, το οποίο υπογράφει «1935, Άη Στράτης», βρέθηκε στο αρχείο του σε διάφορες μορφές καθώς ο ποιητής το επεξεργάστηκε κι αργότερα. Σύμφωνα με τη σύζυγό του, τη φιλόλογο **Δώρα Μοάτσου** (1895-1979):³⁹

«Το ποίημα αυτό “δημοσιεύτηκε” στην εφημερίδα του τοίχου των εξόριστων του Άη-Στράτη στην επέτειο της Οχτωβριανής επανάστασης. Θυμούμαι αμυδρά πως για πρώτη φορά είχε δημοσιευθεί στην εφημερίδα της Εργατικής Βοήθειας που έβγαине στην Αθήνα κείνα τα χρόνια. Το άφησε έξω από τα “Απαντά” του (τα “Ποιητικά” του Κέδρου) γιατί το θεωρούσε σκληρό».

Όμως αυτή δεν ήταν απλά μια εφημερίδα τοίχου, όπως αναφέρεται, αλλά ειδική τετρασέλιδη έκδοση του Ρίζου που τυπώθηκε στον Άη Στράτη, σε τυπογραφείο που έστησαν οι εξόριστοι στο μαγειρείο. Διαβάστηκε στην γιορτή που διοργάνωσαν για τα 18 χρόνια από την Οκτωβριανή Επανάσταση. Την έκδοση έστησαν οι εκτοπισμένοι συντάκτες του Ριζοσπάστη: Κόντος (Στάρκος), Βρεττάκος, Μαρουκάκης, Μαυρομάτης, Ρούσσος. Εκτός από τον Βάρναλη, συνέβαλαν ο Αγγελόπουλος, ο Γληνός, ο Στρατηγόπουλος κ.ά.:⁴⁰

«Μαζευτήκαμε σχεδόν αυθόρμητα όλοι οι συντάκτες του “Ριζοσπάστη” σε μια γωνιά του κεντρικού θαλάμου και αρχίσαμε τη “συνωμοσία”. Έπρεπε τη μέρα της Γιορτής να βγάλουμε μια έκτακτη έκδοση του “Ριζοσπάστη” ειδικά για τον Άη Στράτη. Όλες οι δυνάμεις μας βρισκό-ντουσαν σχεδόν στο νησί. Συμφωνήσαμε, αποφασίσαμε, καταστρώσαμε το πλάνο δουλειάς, κάναμε τον καταμερισμό και βάλαμε μπρος. Το σπουδαίο, όμως, ήταν να μην το μάθει κανείς ως την τελευταία στιγμή. Και το καταφέραμε...»

Απ’ τον έκτακτο αυτό “Ρίζο” δεν έλειπαν και οι διαλεχτές συνεργασίες. Ο Βάρναλης είχε δώσει ένα τραγούδι που ταίριαζε τότες ειδικά. Ο Γληνός έδωσε μια επιφυλλίδα - πρώτες εντυπώσεις του από την εξορία. Οι γιατροί μας το ίδιο. Η σκιτσογράφηση ήταν θαυμάσια και ο δικηγόρος ο Χρήστος ο Αγγελόπουλος “επιστρατευθείς” παρουσίασε μια έκτακτη εξέλιξη στα σκίτσα».

³⁸ Βάρναλης: 1935β. Βελιαρούτης: 1999.

³⁹ Σαραντάκος, <https://www.sarantakos.com/liter/barnalis/oxtobris.html>.

⁴⁰ Ριζοσπάστης 11/1/1936.

στην εξορία και δημοσιεύτηκε στην ειδική πανηγυρική έκδοση του Ριζοσπάστη που έβγαλαν οι εξόριστοι συντάχτες μας στον Άη Στράτη, για την Οχτωβριανή Επανάσταση».

Το 1975 ο Γ.Π. Σαββίδης το παρουσίασε στο περιοδικό «Ηριδανός» [τ. 2, Οχτώβρης-Νοέμβρης 1975, σ. 42], με τίτλο «Αϊ Στράτης 1935». Το ποίημα, με τον αρχικό τίτλο «Οχτώβρης», δημοσίευσε από χειρόγραφο του ποιητή ο Μ.Μ. Παπαϊωάννου στο περιοδικό «Πολιτιστική», το 1984. Παραθέτω το τελευταίο τετράστιχο που διαφέρει από τα άλλα:

Ψηλά κι ορθοί σταθείτε δικαιοκρίτες
όλου του κόσμου οι μάρτυρες κι ακρίτες!
Απ' τα μπουντρούμια και την εξορία
η νέα του κόσμου ξεκινά Ιστορία.

Το δεύτερο ποίημα, «Στην εξορία (Οχτώβρης 1935)», συμπεριλήφθηκε στη συλλογή «Ελεύθερος Κόσμος» [Κέδρος, 1958]. Δημοσιεύτηκε και στην «Επιθεώρηση Τέχνης» [τ. 119-120, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1964, σ. 533] σε αφιέρωμα για το Δ. Γληνό. Το 1977 μελοποιήθηκε από το Γιάννη Ζουγανέλη, στο δίσκο «Λαϊκή ανθολογία Βάρναλη»· το τραγούδησε η Ισιδώρα Σιδέρη (φωτ.). Το 2015 διασκευάστηκε από το ροκ συγκρότημα Altera Vita.

Με τους δυνατούς στίχους του ο ποιητής αποτυπώνει τη βαρβαρότητα που βίωσε καθώς τον μετέφεραν αλυσοδεμένο:

Μουδιάσανε σφιχτόδετα καιρό
χέρι δεξί με χέρι αριστερό.
Μουδιασμένο και τ' άλλο μας, που εκράτει
βαλίτσα ή δέμα για τον Άη-Στράτη
μαζί με κατάδικους του κοινού ποινικού δικαίου:
Μαζί μας, τελεφταίοι, με το βαπόρι
πρεζάκηδες, αλάνια, λαθρεμπόροι.

Νιώθει τουλάχιστον τυχερός που τον βάλανε μαζί με τον Γληνό και παίρνει κουράγιο από τη γαλήνη και την απαντοχή του:

Τυχερέ, κείνο τ' άθλιο δειλινό
σε δέσαν με το Δάσκαλο Γληνό.
Μεγάλα μάτια αστραφτερά, στητός
κι ατάραγος πάνου απ' τη Μοίρα αφτός,
κοιτούσε την ερχόμενην ευδία.
Συ νεβρικός από την αηδία.

Ο Βάρναλης με τον Γληνό δεν ήταν άγνωστοι, απεναντίας. Γνωρίζονταν από τα φοιτητικά τους χρόνια. Όταν γράφτηκε ο Βάρναλης στη Φιλοσοφική ο Γληνός ήταν τρίτοετής και τους συνέδεσε η κοινή αντίληψη για το γλωσσικό ζήτημα καθώς ήταν δημοτικιστές. Ξαναβρέθηκαν το 1915 στο Διδασκαλείο Μέσης Εκπαίδευσης, στο οποίο ήταν διευθυντής ο Γληνός, όταν ο Βάρναλης κλήθηκε εκεί για μετεκπαίδευση. Μα κυρίως από το 1924 και εξής που συνεργάστηκαν στην Παιδαγωγική Ακαδημία, όπως αναφέρει ο ποιητής:⁴²

Στο «Ρίζο» του Άη Στράτη, λοιπόν, δημοσιεύτηκε η πρώτη έκδοσή του ποιήματος, με τίτλο «Η ώρα φτάνει». Μάλιστα το απήγγειλε ο ίδιος ο ποιητής, στη διάρκεια της γιορτής:⁴¹

«Ο κόσμος ζητά να διαβαστεί και το τραγούδι του Βάρναλη. Ο Βάρναλης είναι κατασυγκινημένος, τον συνεπαίρνει ο ενθουσιασμός, σηκώνεται απ' τη θέση του και μέσα σε ενθουσιασμένα χειροκροτήματα απαγγέλλει ο ίδιος το τραγούδι του».

Μερικές βδομάδες αργότερα δημοσιεύτηκε και στον κανονικό Ριζοσπάστη [14/1/1936, βλ. φωτ.] με το σχόλιο:

«Το τραγούδι αυτό το έφτιαξε ο ποιητής μας

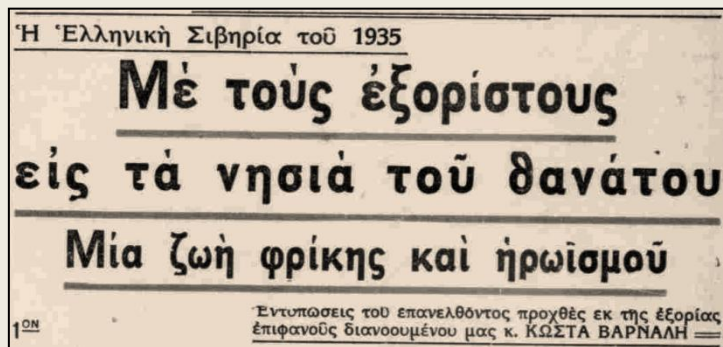
⁴¹ Ριζοσπάστης 11/1/1936.

⁴² Βάρναλης: 1946 και 1935β.

«Τότες ήμουνα σχολάρχης στα Μέγαρο κ' είχα κληθεί κ' εγώ με καμιά πενηνταριά άλλους για μετεκπαίδευση. Κ' έτσι εγώ, ο πρώην συμφοιτητής και φίλος και συνάδελφος του Γληνού, αλλά και συναγωνιστής στον αγώνα για την επιβολή της δημοτικής, γινόμουν «πνευματικόν του τέκνον», για να γίνω αργότερα, στα 1924, συνεργάτης του στην παιδαγωγική ακαδημία, ως καθηγητής της νεοελληνικής λογοτεχνίας».

Στο ίδιο αναφέρει πως ο Γληνός ήταν ο πρώτος αναγνώστης των βιβλίων του, όσο ζούσε:

«Πάντως ο Γληνός, όσο ζούσε, στάθηκε ο συμβουλάτοράς μου -ο δάσκαλός μου- σ' ό,τι βιβλίο έγγραφα. Την «Απολογία του Σωκράτη» και το «Φως που καίει» (δεύτερη έκδοση), αυτός πρώτος τα διάβασε δαχτυλογραφημένα κ' είπε τη γνώμη του».

Το πρώτο από τη σειρά των άρθρων του Βάρναλη για την εξορία στον Αη Στράτη. *Ανεξάρτητος*, 29/12/1935.

Μετά την απόλυσή του από την εξορία ο Βάρναλης ξεκίνησε να δημοσιεύει σε συνέχειες, στην εφ. «Ανεξάρτητος», τις εμπειρίες του από την εξορία. Εκεί, μεταξύ άλλων, αναφέρεται στη ζεστή υποδοχή από επιστήμονες, εκπαιδευτικούς και μαθητές του Γυμνασίου Λήμνου, όταν, μετά την απόλυσή τους, οι εξορίστοι μεταφέρθηκαν στο νησί ανήμερα τα Χριστούγεννα, προκειμένου να πάρουν το πλοίο για Πειραιά· μια υποδοχή που προκάλεσε αντιδράσεις, όπως θα δούμε παρακάτω:⁴³

«Την ίδια θερμή υποδοχή μας κάνανε και στη Λήμνο οι επιστήμονες, οι δάσκαλοι και οι μαθητές του γυμνασίου, όταν ανήμερα του Χριστού ήρθαμε στο νησί τους για να πάρουμε το βαπόρι, που θα μας έφερνε στον Πειραιά. Τι συγκινητικό το θέαμα των μαθητών με τα πηλίκιά τους τα σχολικά, όταν μπήκανε στο κουρείο, όπου ξυριζόμαστε με τον Γληνό, για να μας γνωρίσουν από κοντά και να μας συγχαρούν για το διωγμό μας».

Στο μεταξύ είχε ξεκινήσει η προεκλογική περίοδος για τις εκλογές της 26ης Ιανουαρίου 1936. Η εφ. «Ανεξάρτητος» δεν συμπορεύτηκε απολύτως με το «Παλλαϊκό Μέτωπο», στο οποίο μετείχε το ΚΚΕ. Αυτή υπήρξε η αιτία, ο Βάρναλης να διακόψει τη συνεργασία του με την εφημερίδα και να μεταπηδήσει στο Ριζοσπάστη, ο οποίος ανακοίνωσε πανηγυρικά στο πρωτοσέλιδο την «μεταγραφή» στις 14/1/1936. Εκεί δημοσίευσε δυο ακόμα κείμενα από την εξορία στον Αη Στράτη: «Ο σταφίδας» [6/2/1936] και «Αη Στράτης και... σοσιαλιστικός ρεαλισμός (Νεκρικός διάλογος)» [7/3/1936].

Το πρώτο πεζό είναι ένα ηθογραφικό διήγημα με φόντο περιστατικά από τη ζωή στο στρατόπεδο των εξορίστων. Κεντρικό πρόσωπο ο «Σταφίδας», ένας σταφιδοπαραγωγός από την Βαρβάσαινα Ηλείας, ονόματι Πάνος Τσονόπουλος, ο οποίος αντιμετώπιζε με χιούμορ και καρτερία την κατάσταση που βίωνε. Υποσχόταν να τους φιλοξενήσει, όταν δοθεί αμνηστία, αλλά παρά την πίκρα του που τον άφησαν πίσω, δεν το έβαλε κάτω:

«Αἴντε, μωρέ· να ρθούτε το Πάσχα στην Μπαρμπάσαινα συ κι ο Γληνός! Θα βαρέσω προσκλητήριο. Θα φωνάξω ούλα τα παλληκάρια. Θα σφάξω και το γουρουνόπουλο... Όταν επιτέλους ήρθε το τηλεγράφημα της ανάκλησής μας α-

⁴³ Βάρναλης: 1935α. Βάρναλης: 2014, σσ. 65-68, 174-175.

πό την εξορία, το όνομα του Σταφίδα δεν είτανε μέσα. Κι' ωστόσο είχε εξοριστεί και δεθεί μαζί μας. -Είδες; μου λέει. Εμένα δεν μου δίνουνε αμνηστία. Φοβούνται του «αρχηγούς»! Κι αυτό το ζήτημα, το γύρισε στο αστείο».

**"Αη Στράτης
καί...σοσιαλιστικός ρεαλισμός
(Νεκρικός διάλογος)**

Του συνεργάτη μας Κ. Βάρναλη

Εβδομάδες ολάκαιρες, αδιάκοπα ό Νοέμβρης δέν έκανε άλλη δου- λεια παρά να βρέχει. Μιαν ακά- θαρτη βροχή, πότε ψηλή-ψηλή και πικρή ιεροποιή. Σκοτάδι, λάσπη, κρύο, βρεμένα πόδια, μουσκεμένα κόκκαλα, συνάχι και βήχας. Δέν	ρων τοῦ Κολόμβου, δέν είτανε πε- ρισσότερο θριαμβευτικός ή... σπα- ραχτικός! Όλοι τρίξαμε σ'α παράθυρα καί κολλήσαμε τ' αέζοβιστα μου- σούδια μας στα τζάμια. Φως θαμ- πωτικό, φως...ολοκαίνουργιο στρώ-

Το δεύτερο άρθρο είναι ένα πεζογράφημα υψηλής λογοτεχνικής αισθητικής, με λυρικές αλλά ρεαλιστικές περιγραφές των συνθηκών. Με λιτό λόγο αλλά επιλογή δυνατών λέξεων, φτιάχνει τον καμβά του τόπου και των ανθρώπων του, ντόπιων και εξορίστων. Περιγράφει τα δεινά τους, συχνά με πικρό χιούμορ, το οποίο διατρέχει άλλωστε το σύνολο του έργου του. Κι ενώ ξεκινά ως αφήγημα, ο ποιητής, με αφορμή τα εκεί βιώματά του, καταθέτει τις σκέψεις που αντάλλαξε με τον Στρατηγό-

πουλο για τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό στην τέχνη και στη λογοτεχνία και μετατρέπει το πεζογράφημα σε δοκίμιο. Παραθέτω κάποια αποσπάσματα:

«Βδομάδες ολάκαιρες ο Νοέμβρης δεν έκανε άλλη δουλειά παρά να βρέχει. Μιαν ακάθαρτη βροχή, πότε ψηλή ψηλή και πότε νεροποντή. Σκοτάδι, λάσπη, κρύο, βρεμένα πόδια, μουσκεμένα κόκκαλα, συνάχι και βήχας... Τα σπίτια μας τρέχανε νερά, παντού υγρασία και μούχλα. Είμαι στε αιχμάλωτοι του νερού...

Βρίσκαμε καταφύγιο στο καφενείο του Μπάρμπα-Θύμιου, με την ταράτσα του απάνου στη θάλασσα. Πίναμε ζεστά, κουβεντιάζαμε βαριεστημένα ή... σοφά, διαβάζαμε και... περιμέναμε! Τι περιμέναμε; Αμνηστία; Γι' αυτήν είχαμε απελπιστεί. Περιμέναμε πότε θ' ανοίξει ο ουρανός!

Ο Μπάρμπα-Θύμιος πηγαινοερχότανε σέρνοντας αργά τα κουντούρια του απάνω στο σανιδένιο πάτωμα, όπου βροντούσανε όλο παράπονο. Ο δυστυχισμένος πάσχει από ρεματισμούς. Και μ' αυτόν τον καιρό οι ρεματισμοί του είχανε αφώσει και του πονούσανε πολύ».

Όταν,

«Την πρώτη του Δεκέμβρη, μέρα Κυριακή, η ώρα οκτώ το πρωί (τέτοιες ημερομηνίες και τέτοιες ώρες δεν ξεχνιούνται εύκολα!) ακούγεται το ξεφωνητό «Ηλιος!»,

η διάθεση αλλάζει:

«κολλήσαμε τ' αζύριστα μουσούδια μας στα τζάμια. Φως θαμπωτικό, φως... ολοκαίνουργιο στρωμένο απάνου στη θάλασσα, στην αμμουδιά, στα σπίτια... Ο Μπάρμπα-Θύμιος έβγαλε κι' αράδειασε στην ταράτσα μέσα στον ήλιο τραπεζάκια και καρέκλες. Οι γλώσσες μας λυθήκανε, τα δεσμά μας λυθήκανε. Δεν είμαστε πια αιχμάλωτοι!»

Γοητευτικές είναι οι περιγραφές του τοπίου και της ζωής των νησιωτών:

«Οι ψαρόβαρκες ρίχνονται από τα χαράματα στο γιαλό, όταν ακόμα ο νυχτερινός ίσκιος σέρνεται απάνου στην ολόστρωτη άπλα της, που ανατριχιάζει κάθε τόσο με τις αλαφρές ριπές του ανέμου και παίρνει όλους τους τόνους του γαλάζιου και του ρόδινου. Ορθοί στην πλώρη μ' ένα μακρύ καμάκι σαν κοντάρι στο χέρι οι ψαράδες κυνηγάνε τα χταπόδια στο περίγιαλο. Οι πάπιες αφήνουνε το βουρκάρι τους και πέφτουνε κι αυτές στην ήσυχη θάλασσα, κοπαδιαστές καμαρωμένες... σημαιοστολισμένες!».

Ανεβαίνει με τους συντρόφους του στο λόφο του Αγίου Αντωνίου, «που στη ρίζα του σχηματίζεται η γωνιά του Λένιν», όπως την είχανε βαφτίσει: «βιγλίζουμε το πέλαγο κατά τη Λήμνο, πότε θα φανεί το βαπόρι»· θαυμάζουν δυο κοριτσόπουλα:

«κοιτόντανε ξαπλωμένα στον άμμο. Τα φουστάνια τους είχανε τραβηχτεί ίσαμε το γόνατο. Κι οι γάμπες, γερές, καλοδεμένες και λέφτερες, αστράφτανε κι αυτές όλο νιάτα ανάμεσα στεριάς, ουρανού και πελάου! Τίποτες άλλο. Το γραφείο μας απαγορεύει κάθε "τίποτες". Όλα κι όλα!».

Αντικρίζοντας από εκεί ψηλά το χωριό του νησιού, κάνει σκέψεις και διαπιστώσεις:

«Ψηλά από το μετερίζι μας χαιρόμαστε καταντικρά μας τ' ολόφωτο, εξαϋλωμένο όραμα του χωριού, κρεμασμένο από το λόφο του, απάνου στη θάλασσα... Όλο αυτό το χωριό τι εξάισιο όραμα φαίνεται, άμα το κοιτάς σαν ένας εστέ. Όταν όμως θυμηθείς τα υγρά, τα σκοτεινά, τα φονικά στενοσόκακα, τα γεμάτα απ' όλες τις ακαθαρσίες· όταν θυμηθείς τη φτώχεια και την αθλιότητα της ζωής των ανθρώπων, το πνευματικό τους σκοτάδι, την εγκατάλειψή τους στη

μοίρα τους... τότες η ομορφιά του οράματος χάνεται και αναδύεται το πραγματικό “νόημα” του τοπίου».

Από τις σκέψεις που του γεννούν οι εικόνες αυτές, παίρνει αφορμή για να αντιπαραθέσει «από τη μια μεριά τη ματαιότητα του αισθητικού και κριτικού ρεαλισμού κι' από την άλλη την επαναστατικότητα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού». Το κείμενο, στο δεύτερο μισό του, εξελίσσεται σε λογοτεχνικό δοκίμιο, για να καταλήξει πάλι στην θλιβερή πραγματικότητα που βιώνουν:

«Ο ήλιος άρχισε να γέρνει. Μια λεπτή ψύχρα άρχισε να μας ζώνει. Το βαπόρι δεν ήρθε. Κατεβήκαμε στο χωριό, όπως ήρθαμε. Για να παραδοθούμε στο μεγαλύτερο οχτρώ μας, την κρύα νύχτα του Άη Στράτη».

Σύχναζαν επίσης στον χαμηλοτάβανο καφενέ της κυρά-Χρυσάνθης, «προπαντός οι μερακλήδες του καφέ, γιατί πραγματικά έφτειανε πολύ καλύτερο καφέ από τον Μπάρμπα Θύμιο, που υποστηρίζοντας φαίνεται τα εγχώρια προϊόντα δεν παράλειπε να ανακατεύει μέσα την ντόπια παραγωγή του ρεβυθιού».

Μια άλλη αγαπημένη τοποθεσία περιπάτου και στοχασμού ήταν ο «Μπούμπουνας» ή «γωνιά του Τρότσκι» όπως την είχαν βαφτίσει οι εξόριστοι. Ο Ρώσος επαναστάτης είχε ήδη πέσει στη δυσμένεια του Στάλιν και είχε εκδιωχθεί από τη Σοβιετική Ένωση. Δεν είχαν όμως ξεκινήσει οι περίφημες δίκες της Μόσχας κατά των οπαδών του, ως αντισοβιετικών στοιχείων. Έτσι η ταπεινή αμμουδιά δίπλα στον κάβο διατηρούσε ακόμα την ονομασία της. Από εκεί το σούρουπο αγνάντευαν όλο το χωριό, πρόσμεναν το καράβι τα Σαββατόβραδα και καμιά φορά μελαγχολούσαν, παραβιάζοντας τη επίσημη γραμμή της οργάνωσης:⁴⁴

«Ένα τέτοιο βράδυ λαχταριστής αναμονής, ο Στρατηγόπουλος με τον Βάρναλη μερακλώθηκαν απ' όλους μας πιο πολύ και κάνοντας την αρχή, το ρίξαμε στο «παθητικό τραγούδι». Πράγμα που γένηκε αιτία να δεχτούμε με την αύριο απ' το Γραφείο μας, για την «έλλειψη αυτή ευπρεπείας» μια συντροφική ψυχρολουσία...».

Όταν είχε καλοσύνη, δούλευαν στην τράτα του καπετάν-Νικόλα του τραταρού, με συντονιστή τον γιο του, τον Μήτσο. Αμείβονταν με ψάρια κι εξασφάλιζαν τη σίτισή τους. Τον κρόκο τραβούσαν οι πιο γεροδεμένοι, αλλά βοηθούσαν και τα «άσπρα ποδάρια», όπως αποκαλούσαν τους διανοούμενους, όπως ο Πέτρος Ρούσσος (που υπέγραψε το 1944 εκ μέρους του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ τη Συμφωνία της Πλάκας ανάμεσα στις αντάρτικες ομάδες), ο Ν. Μαρινόπουλος, ο Σπύρος Μάνεσης, Ραυτόπουλος, Κόντος κ.ά. Εναλλάσσονταν πολλοί, γιατί ήταν σκληρή εργασία και τον καλό καιρό τραβούσαν την τράτα ως και τρεις φορές την ημέρα.⁴⁵

Μα πιο πολύ ενθουσιάζεται από την επαφή με τον φίλο του Γληνό, τον οποίο θαύμαζε απεριόριστα· χαιρόταν να παρακολουθεί τις διαλέξεις του και λυπόταν που δεν ανήκε πάντα στην ομάδα του, όπως ανέφερε μεταπολεμικά σε ένα του άρθρο:⁴⁶

«Το Γληνό τον ξαναβρήκα δάσκαλο και στα 1935, στον Άη Στράτη. Εκεί μας είχε στείλει δεμένους να πάρουμε τον αέρα μας ο θρυλικός κεραυνός Κονδύλης, όσο να τελειώσει το θρυλικό του δημοψήφισμα για την επαναφορά του Γλύξμπουργκ... Εκεί στην εξορία ο Γληνός ξανάγινε δάσκαλος όχι πια των δασκάλων παρά των αγωνιστών του λαού. Έκανε σειρά ενδιαφέρουσες ομιλίες για πολλά ζητήματα (για την υλική και την πνευματική απολύτρωση των λαών της Σοβιετικής Ένωσης, για το πώς πρέπει να γράφουμε κλπ.). Αλλά το ρόλο του δασκάλου δεν τον περιόριζε μονάχα σ' αυτές τις ομιλίες παρά έκανε και δουλειά διαφωτιστή. Ήταν ο δάσκαλος μιανής από τις πολλές ομάδες των εξορίστων, αλλά δυστυχώς εγώ δεν ανήκα στην ομάδα του».

Εκτός από τον Γληνό, ως συνοδοιπόρους και συνομιλητές στις περιπατητικές και διανοητικές αυτές αναζητήσεις, ο Βάρναλης αναφέρει, μεταξύ άλλων, τους συνεξοριστούς: Στρατηγόπουλο, Ντόβα, Κατζιλιέρη και Φλώκο, τη «φράξια των κολυμπιστών», όπως λέει, με τους οποίους «πάμε στη γωνιά του Λένιν κατά τις 11 το πρωί και ριχνόμαστε στη θάλασσα. Εκεί μουσκεύουμε τον... επαναστατικό μας δυναμίτη κι' ύστερα τον στεγνώνουμε στον ήλιο». Ο Κατζιλιέρης ήταν ιδιωτικός υπάλληλος, ο Νικόλαος Φλώκος ή Φλοκίδης τροχιοδρομικός, υποψήφιος βουλευτής Λέσβου με το Ενιαίο Μέτωπο, ο δε Παύλος Ντόβας ήταν σκακιστής κι ανταγωνιζόταν τον Κόντο.

⁴⁴ Ριζοσπάστης 14/1/1936.

⁴⁵ Ριζοσπάστης 13/1/1936.

⁴⁶ Βάρναλης: 1946.

Πιο γνωστός από αυτούς ήταν ο **Αντώνης Στρατηγόπουλος**. Διάσημος Αθηναίος φιλότεχνος, είχε ιδρύσει την πρώτη ιδιωτική αίθουσα τέχνης στην Ελλάδα, την «Γκαλερί Στρατηγόπουλου», αρχικά στην οδό Φιλελλήνων, στα γραφεία της εφ. Ελεύθερος Τύπος κι αργότερα στην οδό Σταδίου 26. Την γκαλερί είχαν εγκαινιάσει το 1925 οι: Νικόλαος Λύτρας (ο γιος του Νικηφόρου), Κωνσταντίνος Μαλέας, Λάζαρος Σώχος, Καλλιγιάς, Γρ. Ζευγώλης, Θεόφραστος Τριανταφυλλίδης. Τα επόμενα χρόνια ως το 1938 που βρήκα στοιχεία, είχαν εκθέσει εκεί όλα τα σπουδαία ονόματα της περίφημης «Ομάδας Τέχνης» του μεσοπολέμου: Σπύρος Βασιλείου, Γ. Ζογγολόπουλος, Ν. Χατζηκυριάκος-Γκίκας, Μιχ. Τόμπρος, Γ. Γουναρόπουλος, Αγγήνωρ Αστεριάδης, Μπέλλα Βασιλείου, Σελέστ Πολυχρονιάδη.

Ο σπουδαίος αυτός άνδρας, πασίγνωστος στους διεθνείς καλλιτεχνικούς κύκλους, έφτιαχνε τα σκηνικά για τα θεατρικά των εξορίστων που ανέβαζαν στο μεγάλο θάλαμο του σχολείου, τους καθοδηγούσε στο στήσιμο των εορτών και συμμετείχε στις επιθεωρήσεις με αυτοσχέδια σκετς. Στην επιθεώρηση «Η μάχη των ξύλων», στην οποία σχολίαζαν με χιούμορ την κοπιαστική μεταφορά των απαραίτητων ξύλων για τη θέρμανση, στο νούμερό του σατίριζε τον εαυτό του που δεν μετείχε σε χειρωνακτικές εργασίες, ενθουσιάζοντας ως και τον Βάρναλη.⁴⁷

«Ο καλλιτέχνης Στρατηγόπουλος μ' ένα ελαφρό κλαδάκι σαν κοντυλοφόρο στον ώμο, ακούραστος και φρέσκος σα να πήγαινε εκδρομή:

Σήκωσ' το γελεκάκι μου ν' ακούσεις τον παλμό μου

Κοντυλοφόρο να κρατώ σύντροφοι, είναι γραφτό μου

Ο Βάρναλης είνε ενθουσιασμένος κι' αυτός πιο πολύ απ' όλους. Σ' όλη την παράσταση καθόταν σταυροπόδι, μπροστά στην σκηνή, με το χέρι στ' αυτή για να ακούει καλύτερα.

-Ωραία, πράματα, λέει, ωραία πράματα. Πού να φαντασθεί κανείς πως το κουβάλημα των ξύλων θα μπορούσε να γίνει ένα τέτοιο έξυπνο νούμερο».

Στις 27 Δεκέμβρη 1935 οι Βάρναλης και Γληνός επανήλθαν στην Αθήνα. Την αμέσως επόμενη ημέρα έσπευσαν στο Υπ. Δικαιοσύνης απαιτώντας γενική αμνηστία για όλους τους εξόριστους, εφ. Ανεξάρτητος 29/12/1935.

⁴⁷ Ριζοσπάστης 15/1/1936.

Δημήτρης Γληνός και Λήμνος

**Η Αστική Σχολή Κάστρου το 1913.
Την εγκαινίασε το 1903 ο Δ. Γληνός, ως νεοδιόριστος.**

Ο **Δημήτρης Γληνός** (1882-1943) ξεκίνησε την εκπαιδευτική του σταδιοδρομία από τη Λήμνο, ως διευθυντής της Αστικής Σχολής Κάστρου την σχολική χρονιά 1903-04. Το έτος αυτό η σχολή στεγάστηκε στο νέο της κτίριο και μάλιστα ο ίδιος εκφώνησε το λόγο των εγκαινίων στις 28 Δεκεμβρίου 1903. Η ομιλία αυτή, στην οποία έπλεξε το εγκώμιο των ευεργετών που ανέγειραν το διδακτήριο, δεν έχει εντοπιστεί, αν και λογικά πρέπει να δημοσιεύτηκε σε κάποιο έντυπο της εποχής. Η σχέση του Γληνού με τη Λήμνο δεν είχε κάποια εμφανή συνέχεια, από όσα είναι γνωστά, αν και διατήρησε επαφές με κάποιους από τους παλιούς γνώριμους. Με το νησί εμπλέκεται πάλι το 1935-1936, έπειτα από την εξορία του στον Άη Στράτη, όταν, μαζί με τον Βάρναλη, προκάλεσαν άθελά τους κάποια αναστάτωση στους συντηρητικούς κύκλους της Λήμνου.

Ας πιάσουμε το νήμα από τα «Κάλανδα» της Πρωτοχρονιάς, με τα οποία η τοπική εφημερίδα σατίριζε πρόσωπα και καταστάσεις της φαιδρής, ούτως ή άλλως, ελληνικής πολιτικής σκηνής που βρισκόταν ήδη σε προεκλογική περίοδο. Σε αυτά συμπεριέλαβε και τους δύο πολιτικοποιημένους λογίους, οι οποίοι είχαν αφεθεί ελεύθεροι μόλις μια εβδομάδα ενωρίτερα:⁴⁸

*Καλή χρονιά του Βάρναλη, όπως και του Γληνού
που είναι και οι δύο κομμουνιστάι και μάλιστα βαρβάτοι
στην εξορία χόρτασαν αέρα του βουνού
κι αγνώριστοι εγύρισαν από τον Άη-Στράτη.*

Οι ατυχείς εξόριστοι ήταν πράγματι αγνώριστοι κατά την απελευθέρωσή τους. Άπλυτοι, α-ξύριστοι, αδυνατισμένοι από τις κακουχίες και από την απεργία πείνας, έδιναν άθλια εικόνα. Κάποιοι ήταν ασθενείς: ο δικηγόρος Γ. Ραφτόπουλος με νεφρίτιδα που είχε οξυνθεί, ο ιατρός Μανώλης Σιγανός (1904-72), ο δημοσιογράφος Χρήστος Πετρίδης ([;]-1952) και ο Παναγιώτης Σαντής (1902-43) ήταν φυματικοί, ο εργάτης Τσακαμπίκας με κρίση σκληροκοιτίδας, εξαιτίας της οποίας παρέμεινε στη Λήμνο για νοσηλεία. Επιπλέον, είχαν υποστεί ένα-δυο καψώνια πριν αναχωρήσουν από τον Άη Στράτη, τα οποία είχαν σμπαραλιάσει τα νεύρα τους.

Το πρώτο τηλεγράφημα ανέφερε «γενική αμνηστία». Ξεσηκώθηκαν ενθουσιασμένοι, 160 άτομα ήταν, και το επόμενο πρωί κατέβηκαν στην ακτή προσμένοντας το πλοίο «Μαρία Λ.» που θα έφερνε την επίσημη διαταγή και θα τους μετέφερε στη Λήμνο. Όμως το καράβι δεν φάνηκε κείνη την ημέρα αλλά τα χαράματα της επόμενης. Και σα να μην έφτανε αυτό, ήταν γεμάτο χωροφύλακες που συνόδευαν νέους εξόριστους. Πρώτη ψυχρολουσία κι απογοήτευση. Ξανά στην απεργία πείνας.

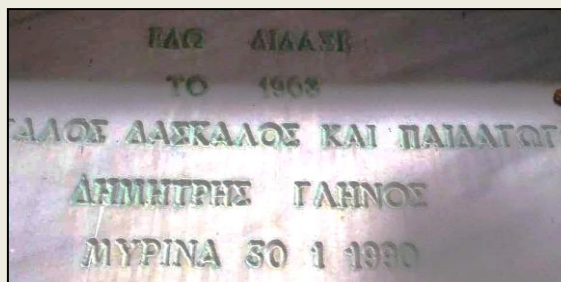
---

⁴⁸ Λήμνος 1/1/1936.

**Αναμνηστική πλάκα στην παλιά
Αστική Σχολή Κάστρου Λήμνου.**

**ΕΔΩ ΔΙΔΑΞΕ - ΤΟ 1903-
Ο ΜΕΓΑΛΟΣ ΔΑΣΚΑΛΟΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΣ
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΓΛΗΝΟΣ - ΜΥΡΙΝΑ 30.1.1990**

[φωτ. Θύμιος Παλάντζας]

Την άλλη μέρα, νέο τηλεγράφημα «Ουδέν το γενικόν περί αμνηστίας», η αμνηστία είχε μετατραπεί σε μερική· δεύτερη ψυχρολουσία. Κι όχι μόνο αυτό αλλά το πλοίο που γύρισε από Λήμνο, δεν παρέλαβε όσους είχαν αμνηστευτεί, διότι οι περισσότεροι δεν είχαν χρήματα να πληρώσουν τα ναύλα. Οι υπόλοιποι απαίτησαν από τον πλοίαρχο: ή όλοι τζάμπα και να πληρωθεί από τα τριών μηνών επιδόματα που τους χρωστούσε το κράτος ή κανείς· κι εκείνος σαλπάρισε ανένδοτος. Η επόμενη ήταν η παραμονή των Χριστουγέννων. Νέο τηλεγράφημα αμνηστεύει άλλους σαράντα. Ανήμερα τα Χριστούγεννα ένα μοτόρι έρχεται και τους φέρνει στη Λήμνο.⁴⁹

Μόλις έφτασαν στο Κάστρο, έσπευσαν να ευπρεπιστούν σε ένα κουρείο. Εκεί συγκεντρώθηκαν διάφοροι περιέργοι, μεταξύ τους και μαθητές του Γυμνασίου, προφανώς και οπαδοί του ΚΚΕ. Αφενός ο Δημήτρης Γληνός δεν ήταν άγνωστος στη Λήμνο,⁵⁰ αφετέρου το ΚΚΕ είχε αποκτήσει κάποια οντότητα και μάλιστα μεταξύ των διανοουμένων, ιατρών, εκπαιδευτικών, υπαλλήλων κ.ά. Αυτό αποδείχτηκε και στις εκλογές του Ιανουαρίου, όταν ο υποψήφιος Αχιλ. Κοντάρας περιόδευσε σε όλα τα χωριά. Το «Παλλαϊκό Μέτωπο» του ΚΚΕ έλαβε στη Λήμνο 257 ψήφους και 43 στον Άη Στράτη, που βοήθησαν να εκλέξει βουλευτή για πρώτη φορά στο νομό Λέσβου, τον τυπογράφο Μιχάλη Τυρίμο (1907-44).⁵¹

Στο γεγονός του Κάστρου αναφέρθηκε ο Βάρναλης, στα άρθρα του στην εφ. «Ανεξάρτητος», όπως έγραψα και πιο πάνω. Μόλις έγινε γνωστό το δημοσίευσμά του, συντηρητικοί κύκλοι επιχείρησαν να υποβαθμίσουν την υποδοχή είτε για πολιτικούς λόγους καθώς είχε ξεκινήσει η προεκλογική περίοδος των εκλογών της 26ης Ιανουαρίου 1936 είτε υπό τον φόβο του στιγματισμού, με τις όποιες αρνητικές συνέπειες μπορούσε να συνεπάγεται. Ήδη ο Επιθεωρητής της Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Λήμνου Γιάννης Ευαγγελίδης είχε εκτοπιστεί προσωρινά στη Μυτιλήνη, ως επικίνδυνος για τη μοναρχία.⁵²

Άμεσα απάντησε η αθηναϊκή εφ. Εστία, θεωρώντας ψευδές το περιγραφόμενο γεγονός:

«Εις των εκτοπισθέντων και επανελθόντων 'διανοουμένων' ήρχισεν την δημοσιογραφικήν εξιστόρησιν των 'παθημάτων' του υπό τους εξής εντυπωσιακούς τίτλους 'Η Ελληνική Σιβηρία του 1935... Μια ζωή φρίκης και ηρωισμού'... Και ότι ο 'διανοούμενος' ψεύδεται ασυστόλως, δεν χωρεί αμφιβολία, γνωστού όντος ότι ο κομμουνισμός εις το ψεύδος και την απάτην στηρίζει την προπαγάνδα του...».

Να επισημάνουμε ότι λίγους μήνες νωρίτερα, κατά το στημένο δημοψήφισμα για την επαναφορά της μοναρχίας, είχαν συμβεί αστυνομικές αυθαιρεσίες στο νησί. Φοιτητές είχαν υποστεί διώξεις, επειδή είχαν δημοσιεύσει έκκληση υπέρ της Δημοκρατίας. Ο δε διοικητής της τοπικής Χωροφυλακής υπομοίραρχος Κων. Ζούβας προχώρησε σε κατ' οίκον έρευνα του φοιτητή της Νομικής και ποιητή Νίκου Βίγλα, τον οποίο θεώρησε ως εμπνευστή της προκήρυξης.⁵³

Σε αυτό το περιβάλλον, λοιπόν, η βενιζελική εφ. «Λήμνος» του δικηγόρου Εμμ. Κωνσταντινίδη, αναδημοσίευσε το άρθρο της «Εστίας» υπό τον τίτλο «Η Ελληνική Σιβηρία». Σε δικό της σχόλιο σημειώνει πως «ίσως να μη δικαιολογείτο ο εκτοπισμός» αλλά θεωρεί υπερβολή

⁴⁹ Ριζοσπάστης 17/1/1936.

⁵⁰ Μπελίτσος: 2002, σσ. 161-182· Μπελίτσος: 2012, σ. 121 [σημ. 14].

⁵¹ Ριζοσπάστης 22 ως 26/1/1936. Λήμνος 2/2/1936. Παπαπαναγιώτου: 2002 σ. 138 κ' 2009 σ. 114.

⁵² Μπελίτσος: 2019, σ. 135 [σημ. 4].

⁵³ Βελιανούτης: 2003. Ζαμπετάκη-Πλιάτσκα: 2007, σσ. 110-115. Ο Κ. Ζούβας ανέλαβε διοικητής Υποδ/σης Χωροφυλακής Λήμνου το Μάιο 1935 διαδεχθείς τον Γ. Βράτσο. Τον Απρίλιο 1936 αντικαταστάθηκε από τον Ιωάννη Κουντρουμπή. Επανήλθε από τον Οκτώβριο 1937 ως το Σεπτέμβριο 1939, όταν συνελήφθη και καταδικάστηκε σε φυλάκιση για την ανευθυνότητα που επέδειξε κατά την πολύνεκρη πυρκαγιά του σινεμά του Κάστρου. Λήμνος 5/5/1935, 29/3/1936, 3/10/1937, 26/5/1940 και Τσοτρώδης: 2008, σσ. 94-96.

«να χαρακτηρίζουν διάφοροι διανοούμενοι Σιβηρίαν τον Άη Στράτη... δεδομένου ότι οι εξόριστοι εκεί επέρασαν θαυμάσια διαιτώμενοι άριστα τη χορηγία του Κράτους... και τόσο καλά ώστε να τους ζηλεύουν οι εντόπιοι... χωρίς να είναι και Κομμουνιστάι». Το θέμα της υποδοχής τους στη Λήμνο, το απαξίζει και το υποβαθμίζει:⁵⁴

«Εν τέλει σημειούμεν ότι ουδεμία υποδοχή εγένετο προς τούτους ή προς άλλους εκτός εάν θεωρηθή υποδοχή το ότι ολίγοι γνωστοί του κ. Γληνού άλλοτε σχολάρχου εν Λήμνω τον επλησίασαν και του ευχήθησαν τα περαστικά».

Αμέσως μετά τις εκλογές ο Γληνός, εκλεγμένος πλέον βουλευτής του Παλλαϊκού Μετώπου, επανήλθε στο θέμα με άρθρο στο Ριζοσπάστη [φωτ.], στο οποίο ειρωνεύεται τον συντάκτη της Εστίας για τα γραφόμενά του. Για να αποδείξει ότι όντως «τα παιδιά του Γυμνασίου της Λήμνου έκαναν συμπαθητικά υποδοχή στους εξόριστους, που γυρίζοντας από τον Άη Στράτη πέρασαν ανήμερα τα Χριστούγεννα από το νησί τους», σημειώνει ότι «ο γηραιός Γυμνασιάρχης της Λήμνου... όταν είχαμε μπει στο καφενείο οι επικατάρατοι μπολσεβίκοι και δήθεν διανοούμενοι Βάρναλης και Γληνός, αυτός... έκαμε πως δεν τους είδε, τη στιγμή που όλος ο κόσμος σηκώθηκε και τους χαιρετούσε... και εξηκολούθησε με ολύμπια γαλήνη να παίζη την πρέφαν του». Αλλά επειδή, «τα διεφθαρμένα παιδάκια χωρίς ντροπή, χωρίς σεβασμό στα χρυσοκέντητα πηλήκιά τους, ακολουθούσανε παντού τους μπολσεβίκους, τους εχάιδευαν, τους έβλεπαν με θαυμασμό και αγάπη...», έπειτα από υπόδειξη του απόστρατου ναύαρχου Μιχαήλ Χορς, αρθρογράφου της Εστίας, τις επόμενες μέρες πήγε δήθεν τους μαθητές εκδρομή στο Φάρο, για να τους γνωρίσει έναν πραγματικό κατ' εκείνον ήρωα, των πολέμων του 1912-13.⁵⁵

‘Ο ήρωας καὶ τὰ παιδιά	
Τοῦ τακτικοῦ συνεργάτη μας Δ. Γληνοῦ	
Θα σὰς διηγηθῶ λοιπὸν καταλεπῶς, πῶς ἐγίνε τὸ ἀναπάντεχο τοῦτο περιστατικόν. Ἐίνας ἀπόστρατος Ἕλληνας ναύαρχος μετὰ τὸ ὄνομα Χορς, πίνοντας ἕνα θραυτὸν τὸ χαμουῖλι του καὶ διαδίδοντας μετὰ ἐμβρίθειας τὴν «Ἐστία» του, εἶδε μετὰ φρίκη, πῶς τὰ παιδιὰ ἀπὸ τὸ Γυμνάσιον τῆς Λήμνου ἔκαναν συμπαθητικὰ υποδοχὴ στοὺς ἐξορίστους, ποὺ γυρίζοντας ἀπὸ τὸν Ἅη Στράτη πέρασαν ἀνήμερα τὰ Χριστούγεννα ἀπὸ τὸ νησί τοῦς.	τοῦτ, φυλλάδα. Λοιπὸν, στὰ 1912 ὁ Καραγιαννίδης εἶταε στὰ Δαρδανέλλια κυβερνήτης γαλλικῶν ναυαγιοσωστικῶν. Ἀπὸ ἐκεῖ ἐβγαίνει μετὰ τὸ πλοῖο του καὶ εἶνε πληροφορίες στὰ ἑλληνικὰ πολεμικά, ποὺ εἶχαν ἀποκλείσει τὰ Στενά. Ψάρευε τούρκικες τορπίλλες καὶ τίς εἶνε στὰ ἑλληνικά ἀντιτορπιλλικά, τοὺς ἔφερε διόφορες προμήθειες ἀπὸ τὴ Σμύρνη, ἀκόμα καὶ ὅταν τὸ ὑποβρύχιο «Δελφίν» ἀναγκάστηκε νὰ ρίξει στὴ θάλασσα τὴ μολυβοραβούρα του, ὁ Καραγιαννίδης...

**Το ἄρθρο του Δ. Γληνοῦ (Ριζοσπάστης 27/2/1936) καὶ
ἡ ἀπάντησις του Γυμνασιάρχου Λήμνου Γ. Μαλάμου (Λήμνος 1/3/1936).**

Ο γυμνασιάρχης Γεώργιος Μαλάμος, μόλις πληροφορήθηκε το νέο δημοσίευμα, αισθάνθηκε ότι θίχτηκε η «εθνική» του αξιοπρέπεια και έσπευσε να «αποκαταστήσει» τα πράγματα. Έστειλε ένα εκτεταμένο άρθρο στην τοπική εφημερίδα, στο οποίο περιγράφει την επίσκεψη στον Φάρο με τους μαθητές και τη γνωριμία τους με τον φαροφύλακα Καραγιαννίδη που είχε προσφέρει υπηρεσίες στον ελληνικό στόλο το 1912-13.⁵⁶ Έστειλε επίσης μια επιστολή στο περιοδικό «Ναυτική Ελλάς» (υπογράφει: «Εν Κάστρω Λήμνου, 24/2/1936»), στην οποία διέψευδε τα περί θερμής υποδοχής αποδιδοντάς τα στη φαντασία του Γληνού. Στην προσπάθεια του όμως, να απαξιώσει τα συμβάντα, μη τυχόν και του αποδοθεί η ρετσινιά του συνοδοιπόρου⁵⁷, ουσιαστικά επιβεβαιώνει πως υπήρξαν εκδηλώσεις υποδοχής «υπό των

⁵⁴ Λήμνος 17/1/1936. Βελιαρούτης: 2009.

⁵⁵ Γληνός: 1936. Βελιαρούτης: 2009, όπου αναδημοσιεύεται όλο το άρθρο του Γληνού.

⁵⁶ Λήμνος 1/3 κ' 8/3/1936. Την επίσκεψη διέψευσε ο φαροφύλακας, με επιστολή του στην εφημερίδα.

⁵⁷ Ο Γ. Μαλάμος είχε κι άλλους λόγους να φανεί αρεστός στη διοίκηση καθώς επιθυμούσε μετάθεση. Οι σχέσεις του με την τοπική κοινωνία δεν ήταν οι καλύτερες. Δυο χρόνια ενωρίτερα το κύρος του είχε τρωθεί, όταν το Γενάρη του 1934 αντιμετώπισε ανεπιτυχώς αποχή των τελειόφοιτων του Γυμνασίου, την οποία στήριζαν και οι γονείς τους, που διαμαρτύρονταν για την έλλειψη καθηγητών φυσικής και μαθηματικών σε όλο το α' τετράμηνο ενώ εκείνος απειλούσε με τιμωρία των πρωταίων, εφ. Λήμνος 21/1/1934.

ενταύθα κομμουνιστών» και από «αλητόπαιδες», όπως τους χαρακτηρίζει. Αναφέρει μεταξύ άλλων:⁵⁸

«Όταν κατέπλευσε το πλοιάριον, οι Γληνός και Βάρναλης διηυθύνθησαν εις τι κουρείον, ίνα ξυρισθούν ακολουθούμενοι υπό τίνων των ενταύθα κομμουνιστών. Επειδή όλοι μαζί έκινησαν την περιέργειαν πολλοί αλητόπαιδες τους ηκολούθησαν εκ του Τελωνείου και απ' έξω εκ του κουρείου παρετήρουν αυτούς ως όντα αξιοπερίεργα, όπως ακριβώς κατά τας ημέρας των απόκρεω οι μικροί ακολουθούν τους μασκαράδες.

Όταν ετελείωσε το ξύρισμα και μετά ταύτα το φαγητόν εν τω ξενοδοχείω, ο Γληνός ακολουθούμενος υπό τινος διδασκάλου διηυθύνθη εις το κεντρικόν καφενείον, ίνα συναντήση τον κ. Γυμνασιάρχην, όπως ίσως τον συγχαρή δια τους μαθητάς, όπως ο κακομοίρης εξελάμβανε τους αλητόπαιδας, εις ους, ως επίστευεν, είχαν διαδοθή τόσον της Μόσχας τα λαμπρά διδάγματα. Καθ' οδόν ελάμβανε πληροφορίας ο Γληνός παρά του δημοδιδασκάλου περί του Γυμνασιάρχου.

Ο Γυμνασιάρχης δεδηλωμένος αντικομμουνιστής εκάθητο μετ' άλλων συζητών... Ο δημοδιδάσκαλος προπορευθείς συνέστησε τον Γληνόν εις τον Γυμνασιάρχην, όστις υπεδέχθη ψυχρότατα. Και δεν ηδύνατο να κάνει άλλως ο Γυμνασιάρχης προς άνθρωπον, όστις υπάλληλος ων του Υπουργείου Παιδείας επιορκίσας προσεπάθησε να διαδώση εις τα σχολεία τον μαλλιαρισμόν και κομμουνισμόν...».

Το θέμα απασχόλησε για κάποιες ακόμα ημέρες τη λημνιακή κοινωνία, όπως προκύπτει από διάφορες επιστολές και σχόλια της τοπικής εφημερίδας, τα οποία αναπαρήγαγε η εφ. Εστία της Αθήνας αλλά και από σχετικά σχόλια του Ριζοσπάστη.⁵⁹

Οι βουλευτές Γ. Παπανδρέου, Χρ. Βαφέας (Κ. Φιλελευθέρων), Παν. Ραφτόπουλος (Λαϊκό Κ.) και ο υποψήφιος Ηλ. Ηλιού (Αγροτικό-Εργατικό Κ.) δέσποζαν στο πολιτικό σκηνικό της Λήμνου την δεκ. '30.

«Πέθανε ο Κονδύλης μας, πάει κι ο Βενιζέλος, την πούλεψε κι ο Δεμερτζής που θα 'φερνε το τέλος» [Μ. Βαμβακάρης] Τρεις θάνατοι ανοίγουν τον δρόμο στον Μεταξά και στην δικτατορία. Κονδύλης (31/1/1936), Βενιζέλος (18/3/1936), Κ. Δεμερτζής (πρωθυπουργός, 13/4/1936)

⁵⁸ Λήμνος 1/3/1936.

⁵⁹ Ριζοσπάστης 5/3/1936. Λήμνος 5/4/1936.

Ολοταχώς προς τη δικτατορία

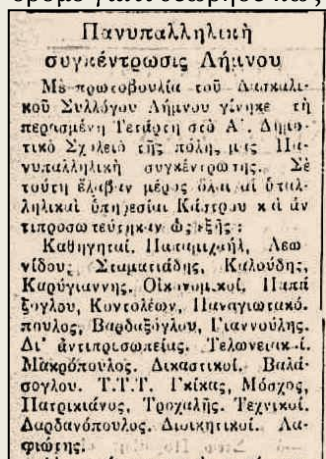
Το 1936 ξεκίνησε με εκλογές που θα επανέφεραν, υποτίθεται, την κοινοβουλευτική νομιμότητα. Πολύ σύντομα η εικόνα αυτή αποδείχθηκε πλασματική. Τον Απρίλιο ο βασιλιάς Γεώργιος Β' όρισε πρωθυπουργό τον Ιωάννη Μεταξά, παραβιάζοντας το Σύνταγμα και την αρχή της δεδηλωμένης. Αφού εκβίασε και έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης, ο Μεταξάς αμέσως προχώρησε σε πεντάμηνη διακοπή εργασιών της Βουλής. Στο μεταξύ η χώρα μαστιζόταν από πρωτοφανείς απεργιακές κινητοποιήσεις, με αποκορύφωμα την αιματηρή καταστολή της απεργίας των καπνεργατών στη Θεσσαλονίκη, με δεκάδες νεκρούς και τραυματίες. Συγκλονισμένος ο **Γιάννης Ρίτσος** [φωτ.] γράφει τότε τον Επιτάφιο. Εκατοντάδες πολίτες συλλαμβάνονται, βασανίζονται, εξορίζονται, ακίνητα χρεωμένων κατάσχονται από τις τράπεζες, έχει χαθεί κάθε έλεγχος.

Το καθεστώς γίνεται όλο και πιο αυταρχικό και αγγίζει πλέον όχι μόνο τους κομμουνιστές αλλά όλους τους πολίτες. Εν όψει της διαφαινόμενης εκτροπής γίνονται διάφορες συνδικαλιστικές προσπάθειες. Τον Φεβρουάριο ξεσπά πανελλήνια απεργία αυτοκινητιστών, στην οποία μετέχουν και οι αυτοκινητιστές της Λήμνου. Τότε ή λίγο αργότερα δημιουργείται το «Σωματείο Ιδιοκτητών Αυτοκινήτων η 'Λήμνος'» με πρόεδρο τον Απόστολο Κρυσταλλά, οποίος αρθρογραφεί στον τοπικό τύπο για τα δικαιώματα του κλάδου.

Το Μάρτη ο Απόστολος Ρίζογλου της Εργατικής Βοήθειας, ο Αριστείδης Μούχαλος του Σωματείου Οικοδόμων και ο Θεόδωρος Μαλάκογλου διαμαρτύρονται για τα εμπόδια αποστολής στη Λήμνο του Ριζοσπάστη. Το Σωματείο Οικοδόμων Λήμνου δηλώνει συμμετοχή στο «Πανελλαδικό Πανοικοδομικό Συνέδριο» που συγκαλείται για πρώτη φορά στις 29 Μάρτη. Πρόκειται για το «Σωματείο των εργατών και τεχνιτών οικοδομών η 'Πρόοδος'» που είχε ιδρυθεί στη Λήμνο το 1934 με πρώτο πρόεδρο τον Σ. Σουγιολτζή, έπειτα από έκκληση οικοδόμων του Κάστρου καθώς είχαν εξαθλιωθεί από την ανεργία και από τα χαμηλά μεροκάματα: «δεν πληρωνόμαστε περισσότερο από 30 δραχμές οι εργάτες και 40-50 οι τεχνίτες».

Τον Απρίλιο υπάρχουν διαμαρτυρίες για τη συμπεριφορά του νέου διοικητή Χωροφυλακής Λήμνου Ιω. Κουτρομπή ότι τρομοκρατεί όσους θεωρεί πως έχουν ύποπτη συμπεριφορά. Τους καλεί επανειλημμένα στο τμήμα και τους νουθετεί να προσέξουν για να «μη βρουν τον μπελά τους», όπως τον οικογενειάρχη Τζαβέλλα γιατί μετείχε σε κάποια κίνηση για τους ανέργους, τον άνεργο Κούμα γιατί μίλησε με δυο εξόριστους, τον Αντώνιο Σκουλά στο δρόμο γιατί θεώρησε πως ερχόταν από κάποια συγκέντρωση, το δικηγόρο Καψαλίδη κ.ά.⁶⁰

Τον Ιούνιο η επαπειλούμενη διάλυση των υπαλληλικών σωματείων από την κυβέρνηση Μεταξά προκαλεί τις διαμαρτυρίες της Ομοσπονδίας Δ.Υ., με συνέπεια να εκδοθεί ένταλμα σύλληψης των μελών του Δ.Σ. τα οποία εκτοπίζονται. Στη Λήμνο η απειλή συσπειρώνει πολλούς πολίτες, ανεξαρτήτως πολιτικών αντιλήψεων. Με πρωτοβουλία του Διδασκαλικού Συλλόγου Λήμνου, στις 3/6/1936 διοργανώθηκε **Πανυπαλληλική συγκέντρωση** στο Α' Δημοτικό Σχολείο Κάστρου [φωτ.]. Εκλέχτηκε πενταμελές προεδρείο, με πρόεδρο τον Ίμβριο Νικ. Τηγάνη πρόεδρο του Διδασκ. Συλλόγου και μέλη τους εκπροσώπους: Λεωνίδου καθηγητών, Α. Γκίκα Τ.Τ.Τ., Δημ. Κοντολέων οικονομικών, Βαλάσογλου δικαστικών.

Έπειτα από συζήτηση συντάχτηκε έγγραφη διαμαρτυρία, η οποία στάλθηκε προς τον πρωθυπουργό, τους αρχηγούς των κομμάτων, τις αθηναϊκές, τοπικές και σωματειακές εφημερίδες, με εκατό υπογραφές εκπαιδευτικών, δικαστικών, τριατατικών, οικονομικών, τελωνεια-

⁶⁰ Ριζοσπάστης 20/4/1934, 20-21/2, 13/3, 11/4/1936. Λήμνος 5/8/1934, 31/5, 7/6/1936. Ο Τζαβέλλας ήταν ένας πλανόδιος εμποράκος: «Ο Τζαβέλλας πουλούσε αράδα, αμυγδαλάκια καβουρντισμένα. Δεν προλάβαινε την πελατεία», Ράλλης Κοψίδης «Κάστρο Ηλιοκάστρο», σ. 89.

κών και τεχνικών υπαλλήλων της Λήμνου, αλλά και ιατρών, φαρμακοποιών, διανοομένων, επαγγελματιών και εργατών. Είχαν κληθεί και οι προϊστάμενοι, οι οποίοι δεν προσήλθαν.

Υπέγραψαν: Πετρόπουλος ιατρός, Οικονομίδης οδοντίατρος, Σάλβης δικηγόρος, Καλδής μηχανικός, Μπουρνιάς πράκτωρ, γεν. γραμματέας του Εμπορικού Συλλόγου, Βασιλειάδης φαρμακοποιός, Κρυσταλλάς πρόεδρος αυτοκινητιστών, Τακίδης έμπορος, Λαγόπουλος ράπτης, Γιαννόπουλος επαγγελματίας, Νούλας οδοντίατρος, Κολόζος εργάτης, Χατζηχρυσόστομος έμπορος· καθηγητές: Παπαμιχαήλ, Λεωνίδου, Σταματιάδης, Καλούδης, Καρύγιαννης· οικονομικοί: Παπάζογλου, Κοντολέων, Παναγιωτακόπουλος, Βαρδαξόγλου, Γιαννούλης· Τ.Τ.Τ.: Γκίκας, Μόσχος, Πατρικιάνος, Τροχαλής καθώς και του Μούδρου με εξουσιοδότηση· Μακρόπουλος τελωνειακός, Βαλάσογλου δικαστικός, Δαρδανόπουλος τεχνικός, Λαφιώτης διοικητικός, Τηγάνης εκπαιδευτικός πρόεδρος Διδασκάλων...⁶¹

Στις 4 Αυγούστου 1936 ο Μεταξάς, σε συμφωνία με τον Βασιλιά, καταλύει τη Βουλή και επιβάλλει δικτατορία, στο πρότυπα των Μουσολίνι, Χίτλερ, Φράνκο, Σαλαζάρ κι άλλων παρόμοιων του μεσοπολέμου. Επικρατεί εύκολα καθώς, μεταξύ των άλλων, τον ευνοεί μια μακάβρια συγκυρία. Το 1936 έξι πρωθυπουργοί πεθαίνουν ο ένας μετά τον άλλο: Γ. Κονδύλης (31/1), Ελ. Βενιζέλος (18/3), Κων. Δεμερτζής (13/4), Παν. Τσαλδάρης (17/5), Αλ. Ζαΐμης (15/9), Αλ. Παπαναστασίου (17/11). Ο **Μάρκος Βαμβακάρης**, εκφράζοντας το λαϊκό αίσθημα, θα γράψει τότε το συγκλονιστικό τραγούδι «Ο Μάρκος υπουργός», στο οποίο σατιρίζει τη μοίρα των δυνατών:

*Πέθανε ο Κονδύλης μας, πάει κι ο Βενιζέλος,
την πούλεψε κι ο Δεμερτζής που θα 'φερνε το τέλος.
Όσοι γίνουν πρωθυπουργοί όλοι τους θα πεθάνουν,
τους κυνηγάει ο λαός απ' τα καλά που κάνουν.*

Οι τόποι εξορίας γεμίζουν τώρα κι από βενιζελικούς. Η κατοχή κομμουνιστικών βιβλίων δεν απαγορεύεται, αλλά... «αποτελεί αδίκημα η χρήσις των δια σκοπούς επιζημίους δια την ησυχίαν της χώρας», ιδίως από μη επιστήμονας! Στα απαραίτητα προσόντα διορισμού προστίθεται και το «κατ' άρθρον 11 του Α.Ν. 1075/38 πιστοποιητικόν κοινωνικών φρονημάτων». Οπότε, τα «αποκηρύττω μετά βδελυγμίας τας κομμουνιστικές αρχάς, εις ας ακουσίως παρεσύρθη», όχι μόνο πολλαπλασιάζονται στον τοπικό τύπο αλλά οι δηλώσεις είναι εξαιρετικά αποκαλυπτικές καθώς οι δηλώσεις υποχρεούνται να αναφέρουν με λεπτομέρειες πρόσωπα και γεγονότα.⁶²

**Ιωάννης Μεταξάς και Γεώργιος Β' προετοίμασαν
κι επέβαλαν την δικτατορία της 4ης Αυγούστου**

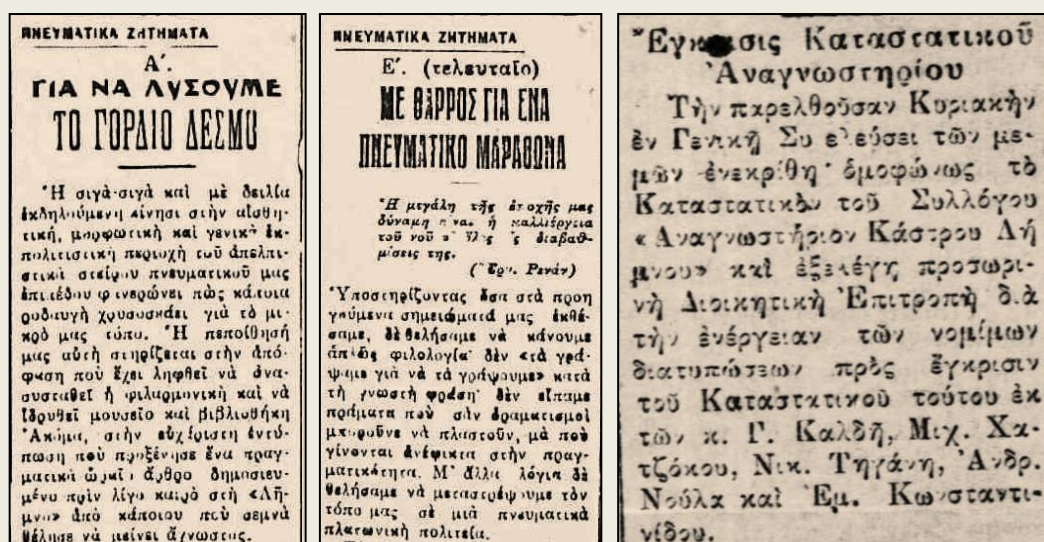
⁶¹ «Πανυπαλληλική συγκέντρωση Λήμνου» Λήμνος 7 και 14/6/1936, Ριζοσπάστης 7/6/1936.

⁶² Λήμνος [δηλώσεις μετανοίας]: 4/4/1937· 23/1, 30/1, 27/2, 15/5, 22/5, 21/8, 28/8/1938· 12/2, 26/2, 10/12, 25/12/1939· 7/1, 28/1, 11/2, 18/2, 3/3, 21/4/1940.

Οι εκπαιδευτικοί και άλλοι διανοούμενοι της Λήμνου, που αποτέλεσαν την πρωτοπορία της πανυπαλληλικής συγκέντρωσης, διατήρησαν υψηλό το δημοκρατικό φρόνημα του πληθυσμού τα επόμενα χρόνια, κυρίως με μορφωτικές πρωτοβουλίες που προκαλούσαν μικρές ρωγμές στο ασφυκτικό περιβάλλον που επέβαλε η μεταξική δικτατορία. Ξεχωρίζουν τα ξεσηκωτικά άρθρα του δικηγόρου και ποιητή Νικολέττου Βίγλα (1917-39), υπό τον γενικό τίτλο «Πνευματικά ζητήματα», με τα οποία το 1937 προσπάθησε να συγκινήσει τους αδρανείς συμπολίτες του: «Έχουμε υποχρέωση να δουλέψουμε, να φωτίσουμε, να διαλύσουμε τα γύρω μας σκοτάδια», γράφει. Απευθύνεται κυρίως στους εκπαιδευτικούς και στους τελειόφοιτους του γυμνασίου, τους παροτρύνει να τολμήσουν:⁶³

«Μπορούμε, αρκεί να θέλουμε!... Σήμερα σηκώνουμε μια σημαία... Αύριο θα υψωθούν λίγες ακόμα, μεθαύριο περισσότερες. Κι' όλη αυτή στρατιά με τα σηκωμένα λάβαρα... θα ξεκινήσει με θάρρος... για να δρέψει έναν μεγαλειώδη πνευματικό Μαραθώνα»:

Ο Βίγλας θα χαθεί στην πυρκαγιά του 1939 αλλά οι ιδέες του δεν χάθηκαν. Τον Ιούνιο 1940 έγινε μια πιο οργανωμένη προσπάθεια πολιτισμικής αντίστασης στην ισοπεδωτική ιδεολογία της 4ης Αυγούστου, η οποία δεν πρόλαβε να ολοκληρωθεί λόγω του ξεσπάσματος του πολέμου. Αξιόλογοι πνευματικοί άνθρωποι ίδρυσαν το «Αναγνωστήριον Κάστρου Λήμνου». Την προσωρινή Διοικούσα Επιτροπή αποτελούσαν ο δικηγόρος Γ. Καλδής, ο Μιχ. Χατζόκος, ο Νικ. Τηγάνης, ο οδοντίατρος Ανδρέας Νούλας και ο εκδότης της εφ. «Λήμνος» Μανώλης Κωνσταντινίδης.⁶⁴

Το πρώτο και το τελευταίο από τη σειρά άρθρων του Ν. Βίγλα (25/7 κ' 5/9/37).
Η «Εγκρισεις Καταστατικού Αναγνωστηρίου» (Λήμνος 9/6/1940).

Πολλοί από όσους αναφέρθηκαν πιο πάνω, στην Κατοχή δραστηριοποιήθηκαν στην αντίσταση κατά του κατακτητή, ως μέλη του ΕΑΜ Λήμνου, χωρίς απαραίτητα να γίνουν κομμουνιστές, με τους δασκάλους να έχουν την πρωτοπορία. Σημαντικό ρόλο στην αντίσταση διαδραμάτισαν οι προοδευτικοί εκπαιδευτικοί, οι περισσότεροι από τους οποίους είχαν διοριστεί στη Λήμνο στις αρχές της δεκ. '30: Γιώργος Βασδέκης από Ήπειρο, Μανώλης Βουλαλάς από Πλωμάρι, Λάζαρος Γιωτόπουλος από Ήπειρο, Κώστας Ανδριώτης από Ίμβρο που εκτελέστηκε το 1942, Κωνσταντίνος Γιαμιαδάκης από Αλάτσατα, Γιώργος Βαλσαμίδης από Ρουσοπούλι, Κώστας Μακρής φιλόλογος από Μύρινα, Γεώργιος Φωτιάδης από Μούδρο, Γεώργιος Γεωργάκαινας από Σάμο, Χαράλαμπος Καραπαναγιώτης από Λύχνα, Λεωνίδας Βελιαρούτης από Ήπειρο κ.ά.⁶⁵

⁶³ Βίγλας: 1937. Βελιαρούτης: 2003. Ζαμπετάκη-Πλιάτσκα: 2007, σσ. 119, 132 κ.ά.

⁶⁴ Λήμνος 9/6/1940.

⁶⁵ Τσοτρώδης: 2011, σσ. 199-200. Τσοτρώδης: 2016, σσ. 96, 138 κ.ά. Λυμπερης: 1976 διάφορες σελ.

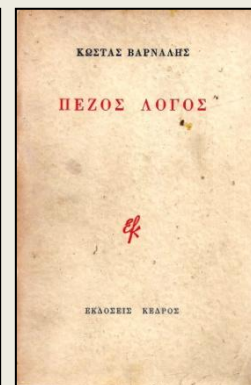
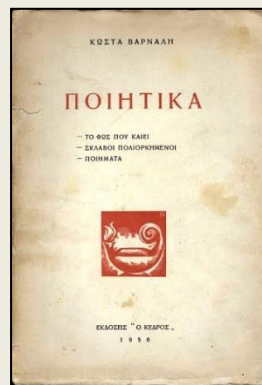
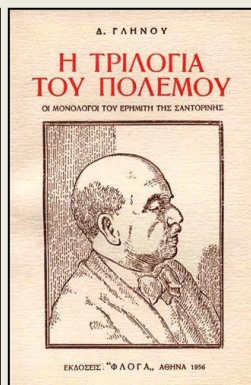
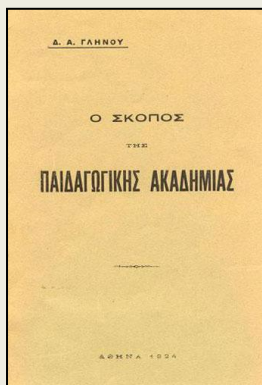
Επίλογος

Ο Γληνός θα εξοριστεί ξανά από το καθεστώς Μεταξά, στην Ανάφη κι έπειτα τη Σαντορίνη, όπου θα συνεχίσει το συγγραφικό έργο του. Στην Κατοχή θα λάβει μέρος στη συγκρότηση του ΕΑΜ. Θα πεθάνει τα Χριστούγεννα του 1943, έπειτα από μια χειρουργική επέμβαση, ενώ ετοιμαζόταν να μεταβεί στο βουνό προκειμένου να ηγηθεί της Π.Ε.Ε.Α. ή Κυβέρνησης του Βουνού, όπως είναι πιο γνωστή.

**Ο Γληνός το 1938, εξόριστος στον Πύργο Σαντορίνης, συνεχίζει το συγγραφικό έργο.
Ο Βάρναλης το 1959, στη Μόσχα, παραλαμβάνει από τον Ilya Ehrenburg
το Διεθνές Βραβείο «Λένιν» Γραμμάτων και Τεχνών.**

Ο Βάρναλης θα λάβει μέρος στην αντίσταση με το ΕΑΜ. Μεταπολεμικά θα συνεχίσει το λογοτεχνικό έργο του, για το οποίο θα λάβει πολλές τιμές με κορυφαία το Διεθνές Βραβείο «Λένιν» Γραμμάτων και Τεχνών το 1959. Απεβίωσε στις 16 Δεκέμβρη 1974. Πολλά ποιήματά του μελοποιήθηκαν από κορυφαίους συνθέτες (Θεοδωράκης, Κουγιουμτζής, Σπανός, Λεοντής, Μαμαγκάκης, Μπακιρτζής, Μπακαλάκος, Ζουγανέλης) και τραγουδήθηκαν από γνωστούς καλλιτέχνες (Μπιθικώτσης, Πανδής, Ευλόυρης, Μητσιάς, Μ. Δημητριάδη, Α. Μάνου).

Μπροστά στα συγκλονιστικά γεγονότα που συνέβησαν το 1936 κι όσα ακολούθησαν αργότερα κατά την δεκ. '40 (πόλεμος, κατοχή, εμφύλιος, εκτελέσεις, εξορίες κλπ), το περιπετειώδες πέρασμα από τη Λήμνο και τον Άη Στράτη των δύο κορυφαίων ανδρών της νεοελληνικής λογοσύνης στα μέσα της δεκ. '30, μοιάζει μια ασήμαντη λεπτομέρεια, μια υποσημείωση της ιστορίας, αλλά δεν παύει να συνιστά μια πτυχή της ιστορίας του τόπου.

Θ. Μπελίτσος
Ν. Σμύρνη, Δεκέμβρης 2020

Πηγές

- Βάρναλης Κώστας: 1935α, «Με τους εξόριστους εις τα νησιά του θανάτου», εφ. Ανεξάρτητος 29/12/1935 κ.επ.
- Βάρναλης Κώστας: 1935β, «Φιλολογικά απομνημονεύματα», Ανεξάρτητος 17/2 ως 11/8/1935.
- Βάρναλης Κώστας: 1936α, «Ο σταφίδα», εφ. Ριζοσπάστης 6/2/1936.
- Βάρναλης Κώστας: 1936β, «Αη Στράτης και... σοσιαλιστικός ρεαλισμός (Νεκρικός διάλογος)» εφ. Ριζοσπάστης 7/3/1936.
- Βάρναλης Κώστας: 1946, «Ο Γληνός δάσκαλος», στο «Στη μνήμη Δημήτρη Α. Γληνού, μελέτες για το έργο του και ανέκδοτα κείμενά του», έκδ. ΝΕΑ ΒΙΒΛΙΑ.
- Βάρναλης Κώστας: 2014, «Αϊ Στράτης. Θυμήματα εξορίας», έκδ. Καστανιώτης.
- Βελιαρούτης Λεωνίδα: 1999, «Ο Κώστας Βάρναλης και η Λήμνος», Ημερολόγιο του Αρχιπελάγους Α' (1999), σσ. 195-201.
- Βελιαρούτης Λεωνίδα: 2003, «Νίκος Βίγλας - Ο λησμονημένος Λημνιός ποιητής (1917-1939), Ημερολόγιο του Αρχιπελάγους Ε' (2003), σσ. 165-176.
- Βελιαρούτης Λεωνίδα: 2009, «Η πρώτη εξορία του Δημήτρη Γληνού (Αη-Στράτης 1935), Ημερολόγιο του Αρχιπελάγους ΙΑ' (2009), σσ. 210-226.
- Βίγλας Νικολέττος: 1937 [Βιγ. Νικ.], «Πνευματικά Ζητήματα», εφ. Λήμνος 25/7 ως 7/11/1937.
- Γληνός Δημήτρης: 1936, «Ο ήρωας και τα παιδιά», εφ. Ριζοσπάστης 9/2/1936.
- Εφημερίδες: Λήμνος, Ανεξάρτητος, Ριζοσπάστης, Νέος Ριζοσπάστης.
- Ζαμπετάκη-Πλιάτσκα Χαρούλα: 2007, «Νικόλαος Κ. Βίγλας, ο Λήμνιος Ανθός».
- Λυμπέρης Νικ.: 1976, «Ιστορία της εκπαιδευτικής περιφέρειας Λήμνου», έκδ. Διδασκαλικού Συλλόγου Λήμνου.
- Μούχαλος Αριστείδης: 1976, «Η Αθήνα ξεσηκώνεται για να ματαιώσει την επιστράτευση», Ριζοσπάστης 18/4/1976.
- Μούχαλος Αριστείδης: 1989, «Πώς πισωδιαβαίνουμε», εφ. Λήμνος Μάρτης-Απρίλης 1989.
- Μπελίτσος Θεόδωρος: 2002, «Εκπαιδευτικές ειδήσεις από τη Λήμνο του μεσοπολέμου», Αιολικά Χρονικά Δ' (2002), σσ. 161-182.
- Μπελίτσος Θεόδωρος: 2009, «Τρεις βραδιές στον Αη Στράτη», Ημερολόγιο του Αρχιπελάγους ΙΑ' (2009), σελ. 227-237.
- Μπελίτσος Θεόδωρος: 2012, «Λημνικά 2012. Αφιέρωμα στα 100 χρόνια από την απελευθέρωση της Λήμνου».
- Μπελίτσος Θεόδωρος: 2019, «Παλλημνιακό Σχολικό Ταμείο», έκδ. Παλλημνιακό Ταμείο.
- Μπελίτσος Θεόδωρος: 2014, «Κυνηγός ονείρων. Λογοτεχνικές απόπειρες».
- Μπόσης Κώστας: 1977, «Αη Στράτης, Η μάχη της πείνας των πολιτικών εξόριστων στα 1941», Ιστορικές Εκδόσεις.
- Νικολακόπουλος Ηλίας: 2017, «Ηλίας Ηλιού», έκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.
- Παπαθανασίου Ιωάννα: 2008, «Η Νεολαία Λαμπράκη τη δεκαετία του 1960», έκδ. ΙΑΕΝ/ΓΓΝΑ, ΙΝΕ/ΕΙΕ.
- Παπαπαναγιώτου Θ. Γεώργιος: 2002, «Πολιτικά της Λέσβου 1915-1936», Αιολικά Χρονικά Δ' (2002), σσ. 97-138.
- Παπαπαναγιώτου Θ. Γεώργιος: 2009, «Οι βουλευτές του Νομού Λέσβου 1915-1964», Αιολικά Χρονικά ΙΑ' (2009), σσ. 76-116.
- Ποριάζης Χαράλαμπος: 2013, «Οι Γερμανοί στη Λήμνο και στα νησιά του ανατολ. Αιγαίου 1941-1944».
- Σαραντάκος, 'https://www.sarantakos.com/liter/barnalis/oxtobris.html'.
- Στάρκος [Τ. Κόντος]: 1936, «Στα στρατόπεδα συγκέντρωσης του Ελληνικού Φασισμού», εφ. Ριζοσπάστης 3 ως 18/1/1936
- Τσοτρούδης Ι. Αριστείδης: 2008, «Η μεγάλη συμφορά της Λήμνου».
- Τσοτρούδης Ι. Αριστείδης: 2011, «Η Γερμανική Κατοχή της Λήμνου 1941-1944».
- Τσοτρούδης Ι. Αριστείδης: 2016, «Η Γερμανική κατοχή μέσα από τα αρχεία του ΕΑΜ Λήμνου».

Έργα του Θ. Μπελίτσου

Α. Για τη Λήμνο και την Ίμβρο

1. Η Λήμνος και τα χωριά της (Ιστορικές πληροφορίες), 1994, 1997.
2. Αργύριος Μοσχίδης. Ο ιστορικός της Λήμνου και η εποχή του, 1996.
3. Τα Κοινοτικά Σχολεία της Λήμνου, έκδ. Σύλλογος Ωφελίμων Βιβλίων, 1997.
4. Η απελευθέρωση της Λήμνου και οι δύο ιστορικές ναυμαχίες, 1997, 2000.
5. Η Λήμνος στη Νεοελληνική λογοτεχνία και τέχνη, 1997.
6. Λημνιακά Μελετήματα Α', 1998.
7. Λημνιακά Μελετήματα Β', 1999.
8. Συλλογή γλωσσικού υλικού από τη Λήμνο, έκδ. Υπουργείο Αιγαίου, Ο.Λ.ΣΥ., 1999.
9. Τα Καμίνια της Λήμνου, έκδ. Σύλλογος Καμινιωτών, 2004.
10. Λημνιακά 2012. Αφιέρωμα στα 100 χρόνια από την απελευθέρωση της Λήμνου, 2012.
11. Παναγιώτης Καλαϊτζής. Ο ασυμβίβαστος διανοούμενος της Ίμβρου, έκδ. Κ.Ι.Τ.Σ., 2015.
12. Οι εξ Ίμβρου επιφανείς άνδρες, έκδ. Κέντρον Ιμβριακών-Τενεδιακών Σπουδών [Κ.Ι.Τ.Σ.], 2015.
13. Ο Τύπος της νήσου Ίμβρου, έκδ. Κέντρον Ιμβριακών-Τενεδιακών Σπουδών, 2016.
14. Παλλημνιακό Σχολικό Ταμείο. Ένας αιώνας προσφοράς, έκδ. Παλλημνιακό Ταμείο, 2019.
15. Ο Αθλητισμός στη Λήμνο. Από τις απαρχές μέχρι σήμερα [ανέκδοτο].

Β. Για την Σμύρνη και τη Νέα Σμύρνη

16. Τα σχολεία της Ελληνικής Σμύρνης στις αρχές του 20ου αιώνα, 1993.
17. Από τη Σμύρνη στη Ν. Σμύρνη, 1997, 2003, 2011, έκδ. Ομήρειο Γυμνάσιο Ν. Σμύρνης.
18. ΠΑΝΙΩΝΙΟΣ. 125 χρόνια προσφοράς στον ελληνικό αθλητισμό, 2015.

Γ. Για τη Μάνη

19. Τα Αλτομυρά της Έξω Μάνης, έκδ. Εταιρεία Λακωνικών Σπουδών, 1998.
20. Οι Μαντίνειες του 1700, έκδ. Εταιρεία Λακωνικών Σπουδών, 2002.
21. Μια απόφαση του Ειρηνοδικείου Κάμπου (1840), έκδ. Εταιρεία Λακωνικών Σπουδών, 2002.
22. Το Βιβλίο Γάμων της Μεγ. Μαντίνειας Αβίας (1869-1891), έκδ. Εταιρεία Λακωνικών Σπουδών, 2006.
23. Εν Αβία. Μελετήματα και νοσταλγικά κείμενα, 2016.

Δ. Λογοτεχνία

24. Κυνηγός ονείρων. Λογοτεχνικές απόπειρες, 2014.
25. Ζωές μετά..., 2017.
26. Λογισμοί στο σύθαμπο. Διηγήματα, 2019.
27. Το προαιώνιο μυστικό της ζωής, έκδ. Σύλλογος Καμινιωτών, 2020.

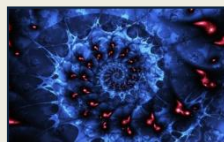
Ε. Σε συλλογικές εκδόσεις

1. Τα χωριά της Αν. Λήμνου (Ιστορία-Παράδοση-Εθιμα)» [επιμέλεια], Β' τάξη Γυμνασίου Μούδρου, 1985.
2. Εκδηλώσεις-Δραστηριότητες-Πρωτοβουλίες, έκδ. Ομήρειο Γυμν. Ν. Σμύρνης, ετήσιο: 1997/98 ως 2004/05.
3. Ναοί και εξωκκλήσια της Λήμνου, έκδ. Λιβάνης, Ο.Λ.ΣΥ., 1999.
4. Αρχείο Πολιτιστικής Κληρονομιάς Λήμνου: Πολιτιστικός Οδηγός, έκδ. Δήμος Μούδρου, 2008.
5. Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974, έκδ. Ι.Ν.Ε.-Ε.Ι.Ε., 2008.
6. Μουσική από το Βορειοανατολικό Αιγαίο, έκδ. Ίδρυμα Βουλής των Ελλήνων, 2009.
7. Πνευματικές Εκδηλώσεις του Συλλόγου Ατσικιωτών Λήμνου, έκδ. Σύλλογος Ατσικιωτών 2009.
8. Λήμνος Β': Ιστορική και Πολιτιστική Κληρονομιά, έκδ. Γ. Κωνσταντέλλης, 2010.
9. Μαρτυρία και Κάλλος, Ι.Κ.Ν. Αγ. Τριάδος Λήμνου 150 χρόνια, έκδ. Ι.Μ. Λήμνου, 2015.
10. Μουσείο Ναυτικής Παράδοσης και Σπογγαλιείας Ν. Κούταλης, έκδ. Δήμος Λήμνου, 2015.
11. Όταν η νιότη συνάντησε το όνειρο. Σαλονίκης Ιστορίες [και επιμέλεια], Δεκέμβριος 2019, με τους Νικόλα Παναγιωτόπουλο, Θοδωρή Βουτσά, Νίκο Καμπύλη.
12. Τον άρτον ημών τον Λήμνιον, εκδ. Αγιαρμόλας, Σύλλογος Ατσικιωτών Λήμνου, Αθήνα 2020.
13. Σκληρός Απρίλης του 2020 μ.Χ., εκδ. Ατέχνως, Αθήνα 2020.

ΣΤ. Ηλεκτρονικά συγγράμματα (e-book)

1. Αργύριος Μοσχίδης. Ο ιστορικός της Λήμνου (διάλεξη), 1998.
2. Αρχαιοελληνικά κατάλοιπα στο λημνιακό γλωσσικό ιδίωμα, 1999.
3. Τα οικογενειακά ονόματα στη Λήμνο, 1999.
4. Η απελευθέρωση του Αιγαίου και το θρυλικό θωρηκτό "Αβέρωφ" (ομιλία), 2000.
5. Η Λήμνος στο διάβα των αιώνων (διάλεξη), 2001.
6. Η Εκπαίδευση στη Λήμνο και ο ιστορικός Αργύριος Μοσχίδης (διάλεξη), 2002.
7. Αιγυπτιώτες Λήμνιοι Ευεργέτες (ομιλία) 2007.

8. Η Λήμνος στις αρχές του 20ού αιώνα και τα γεγονότα της απελευθέρωσης (ομιλία), 2012.
9. Νικόλαος Κατιτζάρης. Ο πρώτος νεκρός του Αβέρωφ στη ναυμαχία της Έλλης το 1912 και το κενotáφιο του στο Μούδρο, 2012.
10. Γκούρας Π. Μαμούρης (1884-1912). Ο άτυχος ανθυποπλοίαρχος του Αβέρωφ, θύμα της ναυμαχίας της Έλλης, 2012.
11. Ήρνανται γοι Έλληνοι! Ξινιφάναν γοι Έλληνοι! (ομιλία), 2012.
12. Παλλημνιακό Σχολικό Ταμείο. Η ιστορία του και η προσφορά του (ομιλία), 2013.
13. Άγιοι και Μάρτυρες στη Λήμνο, 2015.
14. Κανονισμός του εν Λήμνω Φιλεκπαιδευτικού Αναγνωστηρίου “Η ΟΜΟΝΟΙΑ” (1874-1875), 2015, με τη Μαρία Προβατοπούλου.
15. Η κοινωνία της Λήμνου και οι ANZAC (ομιλία), 2015.
16. Ομιλίες και δημοσιεύματα για τον Αργύριο Μοσχίδη, 2015.
17. Το όνομα “Θεόδωρος” ως όνομα αγίων και μη, 2017.
18. Η καθιέρωση της 8ης Οκτωβρίου ως τοπικής εθνικής εορτής της Λήμνου (ομιλία), 2017.
19. Ευρωεκλογές 1981-2019. Τα ψηφοδέλτια, 2019.
20. Εκλογική περιφέρεια Β΄ Αθηνών 1974-2015. Τα ψηφοδέλτια, 2019.
21. Ο Λήμνιος λαογράφος παπά-Αγγελής Μιχέλης. Βιογραφικό και επτά παλαιά άρθρα, 2020.
22. Γληνός και Βάρναλης στον Άη Στράτη και τη Λήμνο. Ιστορικό-λογοτεχνικό χρονικό, 2020.

Ηλεκτρονική έκδοση (e-book)
“The strange quark: Καταφύγιο λόγου”
Ν. Σμύρνη, Δεκέμβριος 2020